

БМТ ТД лойиҳаси Ўзбекистон Ҳукумати

Ўзбекистонда тоза ривожланиш механизми бўйича салоҳиятни кучайтириш

ТОЗА РИВОЖЛАНИШ МЕХАНИЗМИ ЧИЗМАЛАРДА

БМТ Тараққиёт Дастури томонидан молияланадиган «Ўзбекистонда ТРМ бўйича салоҳиятни кучайтириш» лойиҳаси доирасида тайёрланди.

Лойиҳа Тоза ривожланиш механизми Миллий органи раҳбарлигида Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги томонидан амалга оширилмоқда.

Нашр «Ўзбекистонда ТРМ бўйича салоҳиятни кучайтириш» лойиҳаси раҳбари

Л.В. Завьялова томонидан тайёрланган

”

Тақризчи: **Ш.Я. Исмаилов**, ТРМ бўйича Идоралараро Кенгаш қошидаги Котибият раҳбари

Ўзбекистан,
Тошкент, 100003
Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 45а
БМТ ТД лойиҳаси офиси

Тел.: 99871 232 6382

www.mineconomy.uz/cdm

Компьютер дизайни: Л.Ю. Шардакова

Мундарижа

	бет 4Қабул қилинган қисқартамлар 6Кириш
1 боб	7Иссиқхона эффекти 9Иқлим ўзгариши бўйича Доиравий Конвенция 10Киото баённомаси 12Киото механизмлари 15Тоза ривожланиш механизм 17ТРМ нинг институциявий таркиби 21Бир томонлама ТРМ лойиҳалари 23ТРМ лойиҳаларини амалга оширишда таваккалчиликлар
2 боб	25Лойиҳа цикли 26ТРМ лойиҳаси валидацияси 29Рўйхатдан ўтказиш 32Мониторинг 34Верификация ва сертификация 36Муомалага киритиш 38Рўйхатга олиш бадали 42ТРМ реестри
3 боб	43ТРМ лойиҳасининг асосий ҳужжатлари 46Асосий линия ва мониторинг методологияси 54Ҳужжат дизайни лойиҳасининг асосий элементлари 60Кичик қўламли ТРМ лойиҳалари 64Дастурий ТРМ лойиҳаси
4 боб	68Углеродли молиялаш 80Ўз углерод изини қандай қилиб қисқартириш мумкин 83Сайт бўйича йўлқўрсаткич

Қабул қилинган қисқартмалар

ММ	Маъқулланган методология
КММ	Консолидацияланган маъқулланган методология
АМС	Маъқулланган кичик кўламли методология
АЛ	Асосий линия
ТЭМ	Тикланувчан энергия манбалари
ТУ	КП томонлар учрашуви
ҲҒИ	Ҳавонинг глобал исиши
МЭГ	Методологиялар бўйича экспертлар гуруҳи
ГЭС	Гидроэлектростанция
АБ	Абсорбция бирликлари
ЧҚБ	Чиқаришларни қисқартириш бирликлари
ЕИ	Европа Иттифоқи
БМБ	Белгиланган миқдор бирликлари
ЧЕР	Чиқаришлар бўйича Европа рухсатномаси
ЧСЕТ	Чиқаришлар билан савдо қилишнинг европача тизими
ҲДП	Ҳужжат дизайни лойиҳасининг
IRR	Қоплашнинг ички ставкаси
ИК	ТРМ бўйича Ижроия Кенгаши
КБ	Киото баённомаси
ТК	РКИК томонлари Конференцияси
ТРМ	Тоза ривожланиш механизми
ИҲЭГ	Иқлим бўйича ҳукуматлараро экспертлар гуруҳи
N ₂ O	Азотнинг чала оксиди
ПГ	Иссиқхона газлари
ГИС	Ҳавонинг глобал исиши салоҳияти
БАЛ	Биргаликда амалга ошириш лойиҳаси
МР	Мониторинг режаси
ИУДК	БМТ нинг Иқлим ўзгариши бўйича Доиравий Конвенцияси
ФД	Фаолият дастури

Қабул қилинган қисқартмалар

PIN	Лойиҳа ғояси
TRM ДФ	TRM дастурий фаолияти
ЯИС	Яшил инвестициялар схемаси
ЧСҚ	Чиқаришларнинг сертификацияланган қисқариши
CO ₂	Углерод икки оксиди
CO ₂ эқв.	Углерод икки оксиди эквиваленти
CH ₄	Метан
ИЭС	Иссиқлик электростанцияси
ТИА	Техник-иқтисодий асослаш
ФЭТ	Фотоэлектр тизимлар
ВМО	Ваколатли миллий орган
ВТО	Ваколатли тезкор орган
ЭС	Энергия самарадорлиги

Киото баённомаси доирасида ҳаво (иссиқхона газлари) билан савдо қилиш ҳодисаси углерод бозорларини шакллантиришга туртки бериш билан бирга бир қатор уйдирмаларни ҳам келтириб чиқарди. Биринчи галда бу Тоza ривожланиш механизми бўйича лойиҳаларни амалга оширишга тааллуқли. Дастваал тахмин қилинишича, янги товарнинг ва тегишли равишда янги даромад манбаининг пайдо бўлиши ҳар қандай ТРМ лойиҳаларининг молиявий кўрсаткичларини сезиларли равишда яхшилаш имконини беради. Ушбу механизм айнан улар учун таклиф қилинган ривожланётган мамлакатларда ИГ ни ҳавога чиқариш билан савдо қилиш ғояси мамнуният билан қабул қилинди. ИГни ҳавога чиқаришни қисқартириш билан савдо қилишни турлича баҳолаш амалга оширилганда келиб чиқадиган улкан суммалар ҳар қандай шубҳани йўққа чиқариши мумкин.

Аммо таклиф қилинаётган углерод даромадларининг аксарият қисми сотилаётган товар иссиқхона газларини ҳавога чиқарилиши каби «ҳаво» ҳисобланади. Айни пайтда ТРМ лойиҳаси ғоясидан реал товар чиқаришларни сертификацияланган қисқартирилишигача (ЧСҚ) бўлган йўл узоқ ва мураккабдир.

Вужудга келаётган ТРМ бозор етакчилари Ҳиндистон, Хитой, Бразилия, Мексика, Чили каби тез ривожланаётган давлатлардир. 2009 йил бошида уларнинг улуши рўйхатга олинган ТРМ лойиҳалари умумий сонининг 75% ни ташкил этади. Шуни таъкидлаш керакки, ушбу мамлакатлар сўнгги 3 йил давомида етакчи ўринларни эгаллаб келмоқда, ва эҳтимол бу ўринни кейинги йилларда ҳам сақлаб қолади.

Етакчи мамлакатлар чиқиндиларни қисқартириш ва ТРМ лойиҳаларини амалга ошириш бўйича улкан салоҳиятга эга, натижада бўлажак углерод кредитларини сотиб олувчилар нуқтаи назаридан улар бошидан жозибадор ҳисобланади. Айни пайтда ТРМ бозорида ишлаб бошлагач, улар инжиниринг ва консалтинг компанияларининг ривожланган тармоғига эга бўлиб, ТРМ лойиҳалари учун лойиҳавий-техник ҳужжатларни тайёрлаш, углерод битимлари бўйича юридик хизматларни кўрсатиш ва ҳ.з. каби хизматлар бўйича янги бизнесни ўзлаштириб олишди.

Шаклланиб бўлган ТРМ бозорига кирувчи мамлакатлар бирмунча ноқулай шароитга тушиб қолди, чунки ТРМ «мағзи» - раҳбарий тамойиллар, методология, усуллар ва ҳ.з.лар уларнинг ўзга хос жиҳатлари ҳисобга олинмаган ҳолда ишлаб чиқилган. Масалан, Ҳиндистон ёки Лотин Америкасида йирик қорамолларни сақлаш шароитлари Марказий Осиё шароитларидан фарқ қилади. Шу сабабли бу бозордаги янги мамлакатларда ҳужжат дизайни лойиҳасини ишлаб чиқиш етакчи мамлакатларга нисбатан кўпроқ вақтни олади. Кўпинча ишлаб чиқариш, инфратузилманинг ва ҳ.з. ўзига хос жиҳатларини ҳисобга олиш учун маъқулланган методологияларни қайта ишлаб чиқишга тўғри келади.

ТРМ бўйича Ижроия кенгашининг расмий тили инглиз тили эканлиги ва тегишли раившда ТРМ бўйича барча ҳужжатлар инглиз тилида тайёрланиши ҳам қўшимча қийинчиликларни келтириб чиқаради. ТРМ лойиҳаларини амалга ошириш шартлари ва жараёнини ишлаб чиқиш билан бир қаторда махсус ТРМ тили ҳам шаклланди ва бу соҳага алоқадор киши томонидан бу тилни тушуниш, шунингдек бошқа тилда унинг эквивалентини топиш мушкул. БМТ тизимида расмий мулоқотлар учун 6 та тилдан, шу жумладан, рус тилидан фойдаланилади, шу сабабли энг муҳим ҳужжатлар, масалан Киото баённомаси ва Марокаш ҳужжатлари мантлари рус тилига ўгирилган. Аммо ҳужжатларнинг катта қисми, шу жумладан, барча методология, ЕИ қарорлари ва қўлланмалари фақат инглиз тилида мавжуд.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган «Чизмалардаги тоза ривожланиш механизми» нашри рус (ўзбек) тилида иш юритувчи аудитория учун ахборот кўмаги ҳисобланади. Аввал чоп этилган «Тоza ривожланиш механизмига кириш» ва «ТРМ: саволлар ва жавоблар» китобларидан фарқли равишда ТРМ тушунчалари ва ҳужжатларининг мураккаб алоқаларини аниқлашга алоҳида эътибор қаратилди.

Нашр жараён ёки тушунчаларнинг аниқ таърифланишини мақсад қилиб олманган. Хусусан, Ҳужжат дизайни лойиҳасини тайёрлаш пайтида зарур тафсилотларни бирламчи манбалардан излаш мақсадга мувофиқ. Бизнинг бош мақсадимиз - китобхонга ТРМ ҳужжатларининг мантиғини етказишдан иборат.

Нашр кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган. Ундаги маълумотлар ТРМ мавзуси билан энди шуғуллана бошловчилар учун ҳам, малакали экспертлар учун ҳам фойдали бўлиши мумкин.

Иссиқхона эффекти (ИЭ)

Иссиқхона эффекти - атмосферанинг ер усти қатламида ҳароратнинг ошишидир.

ИЭ сабаби

ИЭ сабаби атмосферадаги узоқ тўлқинли нурланишларни тўхтатишга қодир иссиқхона газлари, (ИГ), хусусан CO_2 , CH_4 , N_2O , айрим фторуглеродли бирكمалар ва сув буғи концентрациясининг ошиб кетиши.

Иқлим ўзгариши бўйича халқаро экспертлар гуруҳи (ИҶХЭГ) баҳоларига кўра ҳавонинг глобал исиб кетиши инсон фаолияти билан боғлиқ.

ИЭ оқибатлари

20-аср давомида атмосферанинг ер усти қатламида ҳароратнинг ошиши $0,6^\circ\text{C}$ ни ташкил этди.

ИЭ оқибатлари музликлар ва абадий музоқлар эришига олиб келувчи глобал исиж,

- саҳролашув,
- денгиз сатҳининг кўтарилиши
- оролдаги давлатларнинг чўкиши, табиий аномалия ва ҳалокатлар сонининг кўпайиши ва ҳ.з.

Глобал ҳарорати

Иссиқхона эффеќти (ИЭ)

Глобал исиш салоћияти (ГИС) (Global Warming Potential - GWP)

Глобал исиш салоћияти

- 1) Аниќ ИС «радиацион тайзиќқа» таъсирини ўлчаш Ҳавонинг глобал исиши салоћияти (ГИС) деб аталади.
- 2) Умумий ҳавонинг глобал исишига CO₂ энг кам ҳиссақўшади.
- 3) ГИС CO₂ бирлик сифатида қабул қилинган.

CO₂ -эквивалент

ИГ чиқаришлари ҳисоб-китобини бирхиллаштириш учун,

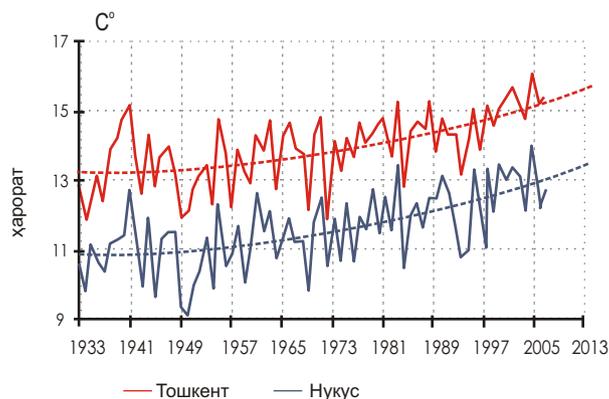
- 1) ГИС қайта ҳисоблаш коэффиценти сифатида қўлланилади
- 2) Барча ИГ чиқаришлари CO₂ -эквиваленти тонналарида ўлчанади

Масалан, метан гази чиқаришларини CO₂- экв.га айлантириш учун чиқаришларнинг умумий ҳажмини 21 коэффицентиға кўпайтириш керак.

Чунки бир тонна метанни қисқартириш 21 тонна углерод икки оксидни қисқартиришға тенг.

Углерод икки оксид	CO ₂	1
Метан	CH ₄	21
Азотнинг чала оксиди	N ₂ O	310
Гидрофторуглеродлар	ГФУ	11 700
Перфторуглеродлар	ПФУ	6 500
Олтингурт гексафториди	Sf ₆	23 900

Ўзбекистон учун ҳароратлар трендлари

БМТ нинг Иқлим ўзгариши бўйича Доиравий Конвенцияси (UN Framework Convention on Climate Change)

Иқлим ўзгариши бўйича Доиравий Конвенция (РКИК) - халқаро ҳужжат бўлиб, у мамлакатларнинг иқлимни ўзгартириш бўйича ҳаракларининг

умумий тамойилларини белгилайди, аммо унда иссиқхона газларини (ИГ) чиқариш бўйича миқдор мажбуриятлари кўзда тутилмаган.

Умумий маълумот

- ИЎДК томонларига дунёнинг 190 дан ортиқ давлати киради;
- ИЎДК Рио-де-Жанейрода 1992 йилнинг майида қабул қилинди, 2004 йилнинг мартига кучга кирди.
- ИЎДК олий органи йилига бир марта йиғиладиган Томонлар Конференцияси (ТК) ҳисобланади.
- Кундалик фаолият билан Бонн шаҳрида жойлашган Котибият шуғулланади.

Якуний мақсад

Атмосферада ИГ концентрациясини иқлим тизимига хавfli антропоген таъсирнинг олдини оладиган даражада барқарорлатириш.

Томонларнинг Мажбуриятлари

- ИГ ни ҳавога чиқарилиши ва ютилишининг миллий инвентаризациясини ўтказиш
 - Иқлим ўзгариши бўйича миллий дастурларни ишлаб чиқиш ва бажариш
 - ИЎДК ни амалга ошириш билан боғлиқ ахборотларни бошқа томонларга бериш.
- Бундан ташқари, индустриал мамлакатлар (2 илова) ривожланаётган давлатларга уларнинг ИЎДК бўйича мажбуриятларини бажаришда молиявий ва техник ёрдам кўрсатишлари керак.

1 иловага кирувчи мамлакатлар ва 1 иловага кирмайдиган мамлакатлар (Аппех 1, non-Аппех 1)

ИЎДК нинг 1 иловасига кирувчи мамлакатлар

ИЎДК бўйича мажбуриятларни бажаришда Томонлар “умумий, аммо дифференциация қилинмайдиган мажбуриятларни ўз зиммаларига олади”. Бунинг негизидаги таълимотга кўра турли мамлакатларнинг глобал исишга қўшадиган улуши бир хил эмас. ИГ чиқаришларининг аксарият қисми индустриал мамлакатларга тўғри келади ва улар зиммаларига кўпроқ мажбуриятлар олиш керак. Шу муносабат билан ИЎДК нинг барча томонлари икки гуруҳга - 1 иловага кирувчи мамлакатларга ва 1 иловага кирмайдиган мамлакатларга бўлинган.

Саноатлашган мамлакатлар ва бир қатор ўтиш даври иқтисодиётли мамлакатлар (Россия Федерацияси, Болтиқ бўйи мамлакатлари, Украина, Белоруссия, Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари). Ушбу давлатлар ИЎДК бўйича ИГ чиқаришларни қисқартиришга доир махсус мажбуриятларга эга.

1 иловага кирмайдиган мамлакатлар

Ривожланаётган мамлакатлар ва қолган ўтиш даври иқтисодиётли давлатлар. ИЎДК бўйича ривожланаётган давлатларга Исроил ва Жанубий Корея киради.

Киото баённомаси (Kyoto Protocol - KP)

ИЎДК бўйича Киото баённомаси (КБ) - халқаро юридик ҳужжат бўлиб, у ИГ чиқаришларни қисқартириш бўйича миқдорий мажбуриятларни белгилаб беради.

Умумий маълумот

- КБ 1997 йил декабрида ИЎДК томонларининг 3-Конференциясида қабул қилинган, 2005 йил 18 февралда кучга кирган.
- КБ 28 та ривожланган давлат ва 12 та Марказий ва Шарқий Европа, шу жумладан Россия ва Украина учун ИГ чиқаришларини қисқартириш бўйича миқдорий мажбуриятларни белгилайди. (**КБ га Б илова**).
- Киото баённомаси бўйича қарорлар ИЎДК бўйича ТК билан бир пайтда Томонлар Учрашувида (ТУ) қабул қилинади.

Б иловаси Мамлакатлари (Аппех В)

- КБ бўйича ИГ чиқаришларни қисқартириш мажбуриятларини фақат 1 илова мамлакатлари ўз зиммасига олди (КБ га Б илова).
- 1 илова мамлакатларидан Б иловага фақат Туркия ва Беларусия кирмади.
- 2006 йилда Беларусия Б иловага кириш истагини билдирди. Ҳозир бу масала бўйича келишув босқичи давом этмоқда.

ИЎДК

1 Илова

ЕИ + чиқаришларни қисқартириш мажбуриятларини ўз зиммасига олувчи **40 та** мамлакат

КБ

Б Илова

ЕИ
25 та саноатлашган мамлакат
13 та ўтиш иқтисодиётига эга мамлакат

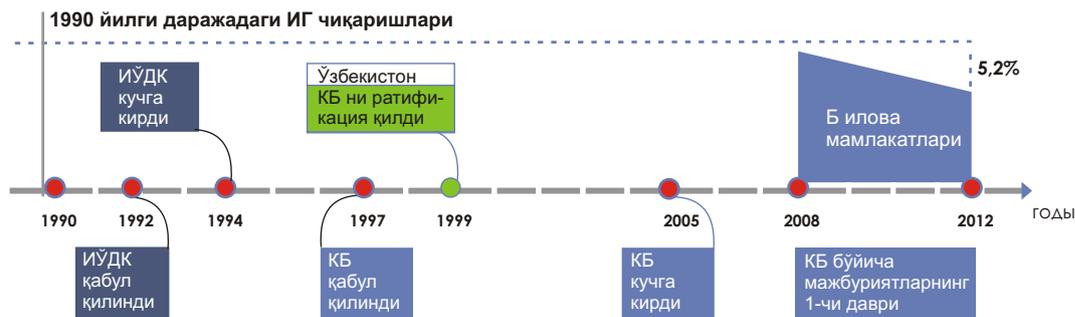
1993 йилда Ўзбекистон Иқлим ўзгариши бўйича Доиравий конвенцияга қўшилган.
1999 йилда Ўзбекистон Киото баённомасин ратификация қилган.

Киото баённомаси (Kyoto Protocol - KP)

Томонларнинг мажбурияти

- Б иловадаги мамлакатлар ўз ИГ чиқаришларини ўзларининг 1990 йилдаги чиқаришлари умумий даражасига нисбатан ўртача 5.2% га қисқартириши керак.
- КБ бўйича мажбуриятларга 6 та иссиқхона гази киритилган: CO₂, CH₄, N₂O, HFCs, PFCs, ва SF₆.
- КБ бўйича мажбуриятларнинг биринчи даври: 2008 йил 1 январдан бошланган 2012 йил 31 декабрда тугайди

Киото (мослашувчан) механизмлари (Kyoto mechanisms, Flexible mechanisms)

КБ доирасида мамлакатлар аниқ лойиҳани амалга ошириш пайтида ИГ чиқаришларга рухсатномалар билан, ҳамда ИГ чиқаришларини қисқартириш билан ҳам савдо қилиши мумкин. Киото механизмлари қуйидагиларни қамраб олади:

- а) Чиқаршларга рухсатномалар (квоталар) билан савдо қилиш. *КБ нинг 17-моддаси.*
- б) Биргаликда амалга ошириш лойиҳалари (БАЛ). *КБ нинг 6-моддаси.*
- в) Тоza ривожланиш механизми (TRM). *КБ нинг 12-моддаси.*
-

*** Экологик муаммоларни ҳал қилиш учун бозор механизмларини жалб қилиш ғояси илк бор ўтган асрнинг 80-йилларида АҚШ да олтингургурт икки оксид чиқаришларини қисқартириш учун қўлланилган эди. Мамлакат доирасида йирик иссиқлик электрстанциялари учун SO₂ чиқаришлари учун рухсатномалар белгиланди. Агар муайян вақт оралиғида станцияда SO₂ чиқаришлари белгиланган кўрсаткичдан юқори бўлса жарима чоралари белгиланради. Жаримага йўл қўймаслик учун компаниялар ёки ўз станцияларига замонавий технологияларни жорий қилиши ёки чиқаришларга рухсатномаларни бошқа компаниялардан сотиб олиши керак эди. Ушбу тамойил КБ да ҳам қўлланилди.

Киото механизмлари (Kyoto Mechanisms)

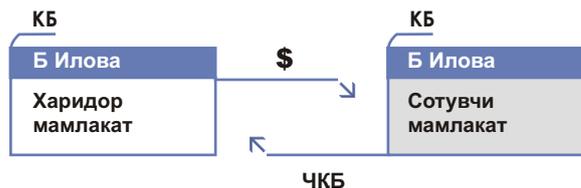
Биргаликда амалга ошириладиган лойиҳалар (БАЛ)

(Joint Implementation - JI)

Биргаликда амалга ошириладиган лойиҳалар (БАЛ) Б иловаси мамлакатлари орасида амалга оширилади.

БАЛ ни амалга ошириш пайтида 1-илованинг бир томони 1 илованинг бошқа мамлакатида ИГ қисқартириш лойиҳасига сармоя (*қабул қилувчи томон*) ва ундан олинган чиқаришларни **чиқаришларни қисқартириш бирликларини (ЧҚБ)** - қисқартиришни сотиб олади.

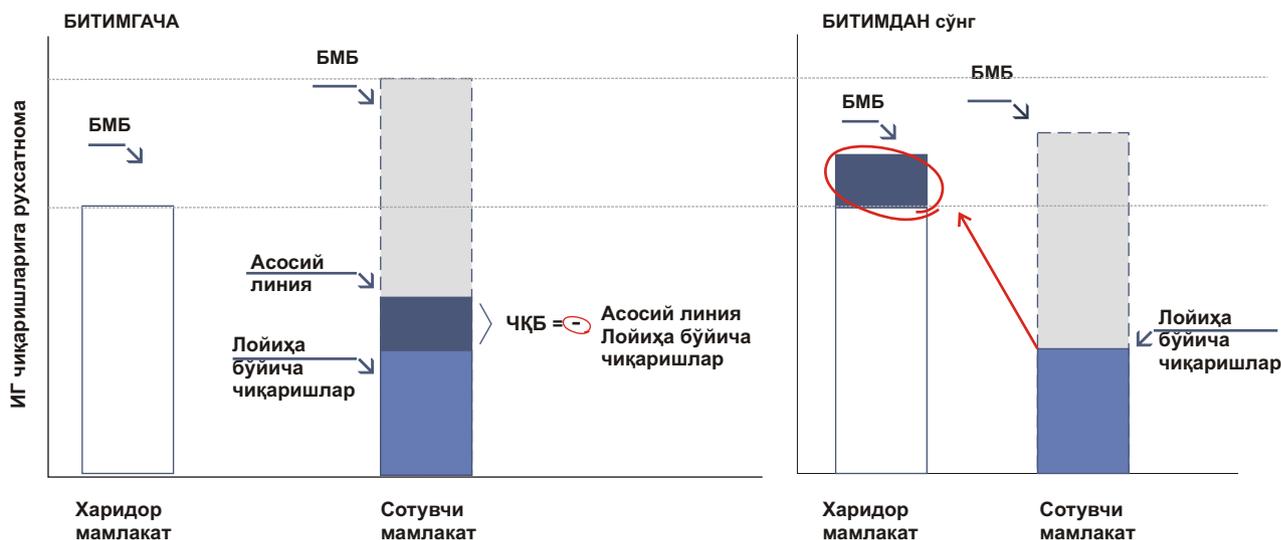

ЧҚБнинг ўзига хос жиҳатлари

Олинган ЧҚБ сотуви мамлакат миллий квотасидан чегириб олинади ва харидор мамлакат мажбуриятлари бажарилишига киритилади.

Потенциал қабул қилувчи мамлакатлар Польша, Руминия, Венгрия, Россия, Белоруссия, Украина ва ҳ.з. 2009 йилнинг бошида учта етакчи мамлакатга Украина, Польша, Руминия кирган.

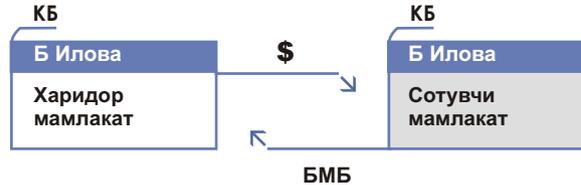

Киото механизмлари (Kyoto Mechanisms)

Чиқаришлар билан савдо қилиш (Emission Trading)

Чиқаришлар билан савдо қилиш КБ нинг Б иловаси мамлакатлари ўртасида ҳавога чиқаришлар рухсатномалари билан ёки белгиланган миқдор бирликлари (БМБ) билан савдо қилишни кўзда тутди.

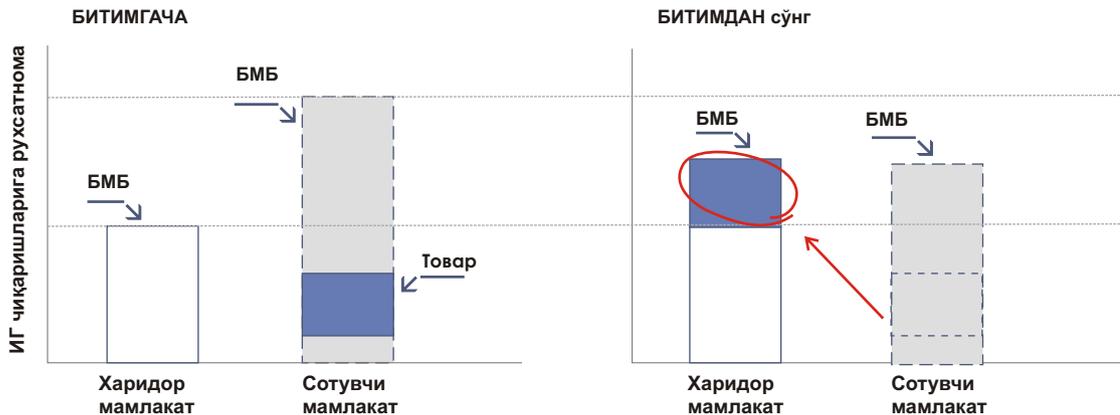
Ҳавога чиқаришлар билан савдо қилишнинг ўзига хосликлари

Ўз мажбуриятларини бажариш пайтида Б илова мамлакати етишмайдиган БМБни бошқа мамлакатдан сотиб олиши мумкин. Бунда берилган БМБ миқдори сотувчи мамлакат умумий квотасидан чегирилади ва харидор мамлакат ҳисобига киритилади.

Б илова мамлакатлари ўртасида олди/сотди қуйидаги шартларни бажарган ҳолда ИЎДК Котибиятидан рухсатнома олинганидан сўнг амалга оширилиши мумкин:

- Ҳавога чиқаришларни қисқартириш бўйича «белгиланган миқдорлар» (квоталар) давлат даражасида белгиланган ва алоҳида компаниялар ўртасида тақсимланган.
- Мамлакат ҳар йили ИГ инвентаризациясини ўтказди ва натижаларини кейинги йилнинг 1 апрелигача ИЎДК Котибиятига беради.
- Мамлакат миллий реестрга эга, ва у Битимларни рўйхатга олиш бўйича халқаро журналга (ITL) уланган.
- Мамлакатда ИГ билан савдо қилиш бўйича миллий жараёнлар ишлаб чиқилган ва маъқулланган.
- Мамлакатда яшил инестициялаш тизими ишлаб чиқилган ва маъқулланган

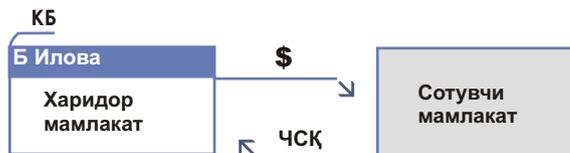

Киото механизмлари (Kyoto Mechanisms)

Тоza ривожланиш механизми (TRM) (Clean Development Mechanism -CDM) →

Тоza ривожланиш механизми ҳавога чиқаришлар билан савдо қилиш - ҳавога чиқаришларни *сертификацияланган қисқариши (ЧСҚ)* - бу 1-иловага кирмаган мамлакатда лойиҳани амалга ошириш пайтида олинади. -

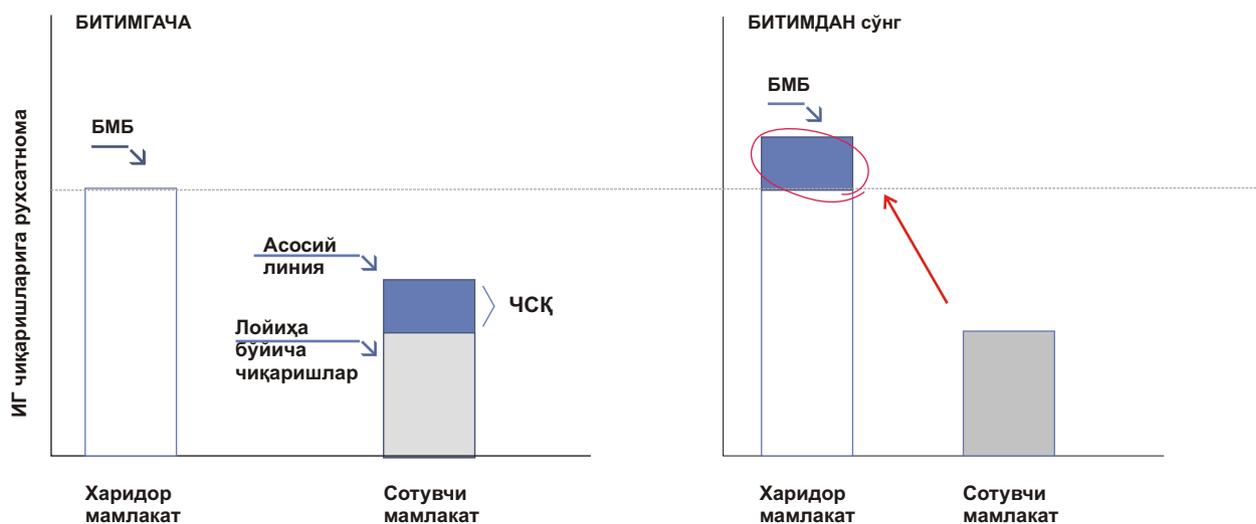
ЧСҚ харидорлари Б илова мамлакатлари, шунингдек шу мамлакатлардаги хусусий фирмалар, халқаро молиявий институтлар, банклар, углерод фондлари ва ҳ.з.лар бўлиши мумкин.

СРМнинг ўзига хос жиҳатлари →

Ҳаракатнинг ҳавога чиқаришларни қисқартиришнинг товарга айланиши (ЧСҚ) ИўДК Томонлари Конференцияси/КБ Томонлари ҳамда TRM бўйича Ижроия Кенгаши қарорларида қатъий белгиланган қоидаларга мувофиқ амалга оширилади.

Ҳозирги пайтда **Марокаш битимлари** (ТК-7, 2002й.) ва TRM бўйича Ижроия Кенгаши қарорлари асосий деб ҳисобланади.

Тоза ривожланиш механизми

TRM лойиҳаларида иштирок этиш шартлари

Қабул қилувчи томонга талаблар Киото баённомасида (**12 модда**) ва Марокаш битимларида белгиланган.

Қабул қилувчи томонга талаблар

Мамлакат куйидаги ҳолларда TRM лойиҳаларида иштирок этиши мумкин:

- Мамлакатда TRM бўйича Ваколатли миллий орган тузилган бўлса;
- Мамлакат Киото баённомасини ратификация қилган бўлса;
- Лойиҳада иштирок этиш ихтирий бўлса.

TRM доирасида амалга оширилиши таклиф қилинаётган фаолият қабул қилувчи томоннинг барқарор ривожланишига йўналтирилиши керак.

Лойиҳада албатта *қўшимчаллик* элементи мавжуд бўлади, яъни бундай лойиҳани TRM доирасидан ташқарида амалга ошириш имконияти йўқ.

TRM иштирокчиси

Қуйидагилар лойиҳа иштирокчиси бўлиши мумкин:

- давлат,
- хусусий ташкилот ва/ёки TRM лойиҳаси бўйича иштирок этишига рухсат берилган давлат ташкилоти.

TRM лойиҳаси бўйича фаолият

Бу ИГ қисқартирилишига йўналтирилган тадбир, фаолият ёки ҳаракат.

TRM бўйича фаолиятга амалга оширилаётган/режалаштирилаётган лойиҳа ёки лойиҳа компоненти бўлиши мумкин.

TRM бўйича Ижроия кенгаши

TRM бўйича Ижроия кенгаши куйидагиларга қарор қилди:

- **Таълим** (масалан, автобус ҳайдовчиларини ўқитиш) ёки ноу-хау бериш (масалан, уй мулкдорларини энергия тежаш чораларига ўқитиш) TRM лойиҳаси бўла олмайди, аммо ушбу чоралар билан боғлиқ фаолият (масалан, ёритиш учун энергия самарали лампаларнинг жорий этилиши) бундай лойиҳа бўлиши мумкин.
- **Маҳаллий/ҳудудий сиёсат ва стандартлар** TRM лойиҳалари ҳисоблана олмайди, аммо дастурлар билан боғлиқ фаолиятлар (масалан, коммунал секторда қозонларни алмаштириш) TRM лойиҳаси сифатида рўйхатга олинishi мумкин).

Тоза ривожланиш механизми

TRM лойиҳаларини ижро этиш учун секторлар

Назарий жиҳатдан, ИГ чиқаришларини қисқартиришга йўналтирилган, қўшимчалик ва барқарор ривожланишга йўналтирилган ҳар қандай лойиҳа TRM лойиҳаси сифатида кўриб чиқилиши мумкин (юқорига қаранг).

Қуйида иқтисодиёт тармоқлари ва TRM лойиҳалари амалга оширилиши мумкин бўлган фаолият соҳалари келтирилган.

Энергетика

- Ёқилғини ўзгартириш (масалан, кўмирни табиий газга)
- Тикланувчан энергия манбаларини жорий этиш
- Мавжуд генерацияланадиган қувватларни модернизация қилиш
- Энергия ишлаб чиқариш учун янги технологияларни жорий этиш, масалан, когенерация, чиқинди газлар ва иссиқликдан фойдаланиш
- Ўтказиш ва тақсимлаш пайтидаги зиёнлар (энергиянинг бирламчи манбалари, электр ва ёқилғи энергияси)
- Ёқилғини қазиб олиш, қайта ишлаш транспортировка қилишни қисқартириш

Энергия истеъмоли

- Ёритиш, совутиш, қизитиш жиҳозларини алмаштириш
- Мавжуд жиҳозлардан самарали фойдаланиш

Саноат жараёнлари

- Фойдали қазилмалар
- Кимё саноати
- Цемент саноати
- Металл ишлаб чиқариш
- Галюидуглеродлар ва серогексафторид ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш
- Бошқа ишлаб чиқаришлар

Қишлоқ хўжалиги

- Чорвачилик, паррандачилик, чўчабоқарлик ва ҳ.з.лар, шу жумладан компостлаш чиқиндиларини утиллаштириш
- Қишлоқ хўжалиги чиқиндиларини утиллаштириш (сомон, ғўзапоя ав ҳ.з.)

Чиқиндилар

- Қаттиқ маиший чиқиндиларни утиллаштириш
- Қаттиқ саноат чиқиндиларини утиллаштириш
- Оқава сувларни сақлаш ва қайта ишлаш

Ердан фойдаланиш, ўрмончилик

- Ўрмонларни кўпайтириш
- Ўрмонсизланишдан сақланиш

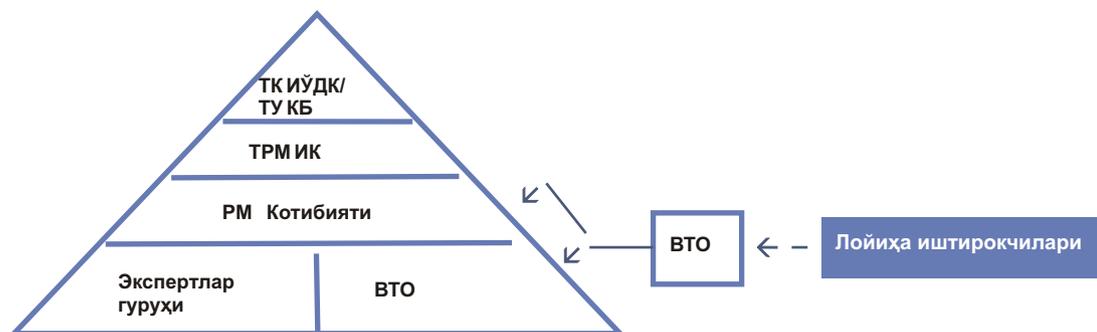
CO₂ ютиш билан боғлиқ лойиҳалардан (ердан фойдаланиш, ердан фойдаланишни ўзгартириш ва ўрмон хўжалиги) 2008-2012 йилларда фақат ўрмон хўжалигига оид лойиҳалар рухсат этилган.

Бу босқичда TRM доирасида ядро энергетикаси бўйича лойиҳаларни, жумладан денгиз ва авиация ташувларига оид лойиҳаларни бажариб бўлмади.

Углеродни тутиш ва кўмиш билан боғлиқ TRM лойиҳалар бўйича қарорлар мажбуриятларнинг биринчи босқичи яқунланганидан сўнг қабул қилинади

ТРМ нинг институциявий таркиби

ТРМ бўйича Ижроия кенгаши (Executive Board EB)

2002 йил Маркашда ТК-7 да ТРМ нинг халқаро даражада бажарилиши учун масъул бўлган ТРМ (ИК) бўйича Ижроия кенгашини тузиш ҳақида қарор қабул қилинди

Таркибива регламент

- ИК ҳар йили, одатда жорий йил охирида ўтказиладиган ИЎДК/КБ ТУ раҳбарлигида фаолият юритади.
- ИК ўз фаолияти ҳақида ИЎДК/КБ ТУ олдида ҳисобот беради.
- ИК нинг жорий фаолияти котибиат томонидан амалга оширилади.

Ижроия кенгаши 10 та аъзодан иборат, унга:

- БМТ нинг 5 та расмий ҳудуддан биттадан расмий вакил ОН (Африка, Осиё, Лотин Америкаси ва Кариб денгиз мамлакатлари, Марказий ва Шарқий Европа давлатлари, ЕХХТдан),
- Ривожланаётган кичик орол давлатларидан битта вакил,
- 1 илова мамлакатлари ва 1 иловага кирмай қолган мамлакатлардан иккитадан вакил киритилади.

ИК вазифалари

Ижроия кенгашининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

- ТРМ фаолияти билан боғлиқ методологиялар, раҳбарий тамойиллар ва бошқа ҳужжатларни маъқуллаш;
- ТРМ бўйича Ваколатли миллий орган сифатида аудиторлик компанияларни аккредитация қилиш;
- ТРМ лойиҳаларин рўйхатга олиш;
- ЧСҚ ни муомалага киритиш;
- ТРМ реестрини бошқариш.

TRM нинг институциявий таркиби

Ваколатли тезкор орган (Designated Operational Entity - DOE)

Ваколатли тезкор орган (ВТО) - бу TRM бўйича Ижроия кенгаши қошида аккредитация қилинган халқаро аудиторлик компаниясидир.

ВТО вазифалари →

ВТО нинг иккита асосий функциясига қуйдагилар киради:

- а) TRM лойиҳаларини TRM бўйича Ижроия кенгашида рўйхатдан ўтишдан аввал валидациясини ўтказиш.
- б) TRM лойиҳасини амалга оширишда олинган ИГ қисқаришлари бўйича мониторинг ва ҳисоб-китоблар натижаларининг ишончилигини текшириш (верификация). ЧҚнинг олинган ҳажмини сертификациялаш.

2009 йилнинг биринчи чорагида Ижроия кенгаши қошида ВМО сифатида 19 та аудиторлик компанияси рўйхатга олинган, шулардан 4 таси ривожланаётган мамлакатларга оид (иккитаси Жанубий Кореядан, Колумбия ва Жанубий Африкадан биттадан).

TRM бўйича Ижроия кенгаши қошидаги ишчи гуруҳлар

Ишчи Гуруҳларнинг Вазифалари →

Марокаш битимларига кўра ИК вазифаларини бажаришга кўмаклашувчи кўмиталар, гуруҳлар, ишчи гуруҳларини тузиш мумкин.

Юқоридаги гуруҳлар тавсиялари асосида Ижроия кенгаши қуйдагилар бўйича қарорлар қабул қилади:

- Методологияларни маъқуллаш бўйича,
- Компанияларни аккредитация қилиш бўйича,
- TRM лойиҳаларини рўйхатга олиш бўйича
- ЧСҚ ни муомалага киритиш бўйича.

Аккредитация бўйича Экспертлар гуруҳи (Accreditation Panel)

Ваколатли тезкор орган сифатида аккредитация олиш истагида бўлган компаниялар учун ИК га қабул қилишини юзасида тавсияномалар тайёрлайди .

Методологиялар бўйича экспертлар гуруҳи (Methodologies Panel)

ИК учун асосий линия ва мониторинг режаси бўйича тавсияларни ишлаб чиқади ҳамда TRM бўйича Ижроия Кенгашига маъқуллаш учун бериладиган тўлақонли лойиҳалар юзасидан янги методологиялар бўйича тавсиялар тайёрлайди.

Кичик кўламли лойиҳалар бўйича ишчи гуруҳи (Small Scale Working Group)

ИК учун асосий линия ва мониторинг режаси бўйича тавсияларни ишлаб чиқади ҳамда TRM бўйича Ижроия Кенгашига маъқуллаш учун бериладиган тўлақонли лойиҳалар юзасидан янги методологиялар бўйича тавсиялар тайёрлайди.

TRM нинг институциявий таркиби

Ўрмон хўжалиги билан боғлиқ лойиҳалар бўйича ишчи гуруҳи (Afforestation and Reforestation Working Group)

Ўрмон хўжалиги бўйича методологияларни маъқуллаш ва бу соҳада раҳбарий ҳужжатларни тайёрлаш билан шуғилланади.

Рўйхатга олиш ва муомалага киритиш бўйича гуруҳ (CDM Registration And Issuance Team)

ИКга рўйхатга олиш учун бериладиган лойиҳалар, шунингдек ЧСҚ муомаласига киритишдан аввал верификация ва сертификация бўйича ҳужжатларнинг экспертизаси билан шуғилланади.

TRM бўйича ваколатли миллий орган - BMO (Designated National Authority - DNA)

BMO вазифалари →

TRM бўйича ваколатли миллий орган (BMO) - ушбу тузилма ўз мамлакатида ҳукумат томонидан TRM бўйича фаолиятни мувофиқлаштириш ва назорат қилиш учун тайинланган.

BMO тузилганлиги тўғрисидаги хабарнома ИК га йўлланади ва бундан сўнг ушбу мамлакатда TRM билан боғлиқ барча масалалар BMO орқали ҳал қилинади.

Халқаро даражада BMO нинг аслсий функцияси:

-ИК да TRM лойиҳасини рўйхатга олиш учун талаб қилинадиган маъқуллаш хатини бериш.

Қўплаб мамлакатларда BMO нафақат TRM лойиҳаалрини маъқуллаш учун, балки лойиҳани ишлаб чиқувчиларга маслаҳат бериш, бўлажак TRM инвесторларини излаш, шунингдек TRM бозорида бўлажак TRM ни илгари суриш ишларини амалга оширади.

TRM лойиҳаларини маъқуллаш

Маъқуллаш хати →

Маъқуллаш хати (Approval Letter) - бу BMO томонидан лойиҳа ташаббускорларига бериладиган аниқ TRM лойиҳасида иштирок этишга рухсатнома.

Маъқуллаш хатига қуйидаги бандлар киритилиши, лекин улар билан чекланмаслиги керак:

- Томон Киото баённомасини ратификация қилган;
- TRM лойиҳасида иштирок этиш ихтиёрийдир;
- TRM лойиҳаси бўйича таклиф этилаётган фаолият қабул қилувчи томоннинг барқрор ривожланишига ҳисса қўшади.

Маъқуллаш хатига биттадан ортиқ лойиҳа киритилиши мумкин, бунда ҳар бир лойиҳа аниқ кўрсатилган бўлиши керак.

TRM нинг институциявий таркиби

Барқарор ривожланиш мезонлари

КБга кўра, TRM нинг асосий мақсадларидан бири бу 1 иловага киритилмаган мамлакатларга уларнинг барқарор ривожланишига эришувига кўмаклашишдан иборат.

Миллий мезонларни ишлаб чиқиш масаласи қабул қилувчи томон ихтиёриад қолади.

Умумий жиҳатдан барқарор ривожланиш мезонларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

Ижтимоий мезоналар

Лойиҳа турмуш сифатини оширади,
Қашшоқликни камайтиради,
Адолат қарор топишига кўмаклашади.

Иқтисодий мезонлар

Лойиҳа маҳаллий корхоналарни молиявий даромадлар билан таъминлайди,
Оқибатда тўловлар балансига, янги технологиялар берилишига ижобий таъсир кўрсатади.

Экологик мезонлар

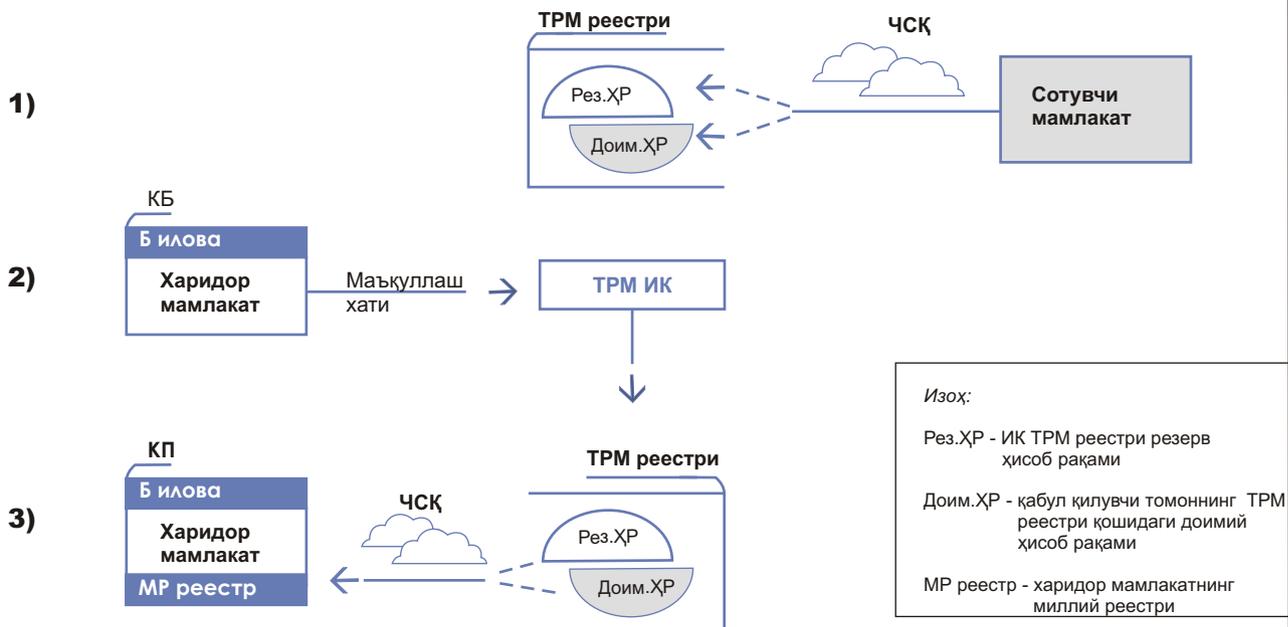
Лойиҳа иссиқхона газлари чиқаришларини ва қазилма ёқилғидан фойдаланишни қисқартиради,
Маҳаллий ресурсларни асрайди,
Атрофмухитга табиатга таъсирни камайтиради,
Саломатликни яхшилашга ва бошқа экологик самараларга йўналтирилган,
Мамлакатнинг энергетик ва экологик сиёсатига мос келади.

Бир томонлама ТРМ лойиҳалар

ТРМ доирасида 1-иловадаги мамлакатлар иштирокисиз ишлаб чиқилган ва рўйхатга олинган бир томонлама ТРМ лойиҳаларини рўйхатга олиш рухсат этилган.

ЧСҚ ларни бериш →

- 1) Олинган ЧСҚлар ИК реестрининг ТРМ резерв ҳисобрақаида ёки қабул қилувчи давлатнинг ТРМ ҳузуридаги доимий ҳисобрақаида сақланиши мумкин.
- 2) ЧСҚни қабул қилувчи мамлакат ҳисобрақамидан Б иловасидаги харидор мамлакатга ўтказишни харидор мамлакат ИК га маъқуллаш хатини берганидан сўнг амалга ошириш мумкин.
- 3) ИК кўрсатмасидан сўнг, ТРМ реестри администратори ЧСҚни МЧР реестрдан харидор мамлакат миллий реестрига ўтказиши

Бир томонлама молиялашнинг асосий фарқи жадвалда келтирилган.

Бир томонлама ТРМ лойиҳалар

	Икки томонлама ва кўп томонлама ТРМ молиялаш	Бир томонлама молиялаш
ТРМ молиялаш манбалари	Углерод фондлари, 1-илова мамлакатлари ТРМ/СО дастурлари	1-иловага кирмаган қабул қилувчи давлат
ТРМ лойиҳаси	ТРМ инвестори учун манфаатли бўлган лойиҳалар	Қабул қилувчи томон учун манфаатли бўлган лойиҳалар
ЧСҚ қиймати	Лойиҳани амалга ошириш бўйича таваккалчиликлар ЧСҚ нинг реал қийматини камайтиради	Амалдаги ЧСҚ қимматроқ туради
Трансакцион харажатлар	Юқори, асосан, ғарблик экспертлар гонорарлари даражасининг юқори эканлиги туфайли	Анча паст, лойиҳалаш-техник ҳужжатлар маҳаллий экспертлар томонидан тайёрланганда бир неча мартаба арзон.
Қабул қилинган томондан хусусий капиталнинг иштироки	Чекланган	Хусусий капитални жалб этиш учун катта имкониятлар
Қабул қилувчи томонда ТРМ нинг институциявий ривожланиши	ТРМ лойиҳалари сони чеклангани ёки мавжуд эмаслиги туфайли сушт давом этувчи жараён	ТРМ лойиҳаларни амалга ошириш учун инфратузилмани ривожлантиришдан манфаатдорлик, шу жумладан институциявий ва ҳуқуқий масалалар

TRM лойиҳаларини амалга оширишда таваккалчиликлар

Барқарор ривожланиш мезонлари

Моҳиятан TRM лойиҳалар инвестициявий лойиҳалардир. Аммо инвестициявий, сиёсий, шериклик, технологик, институциявий каби анъанавий таваккалчиликларга қўшимча, TRM таваккалчиликлар ҳам қўшилади.

TRM таваккалчиликларига қуйидаги келтирилганларни киритиш мумкин:

Методологик таваккалчилик

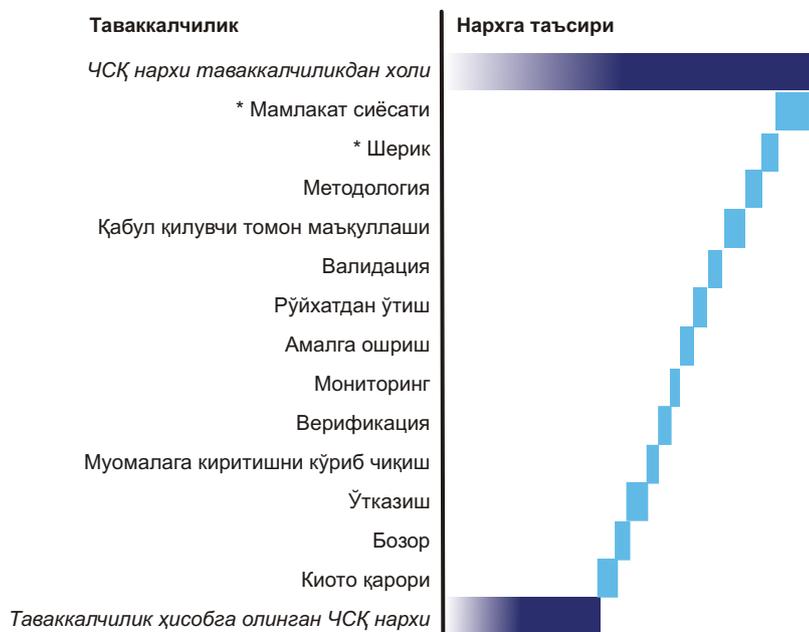
ИК маъқулланган методологияни чақриб олиши, қўлланилишни тўхатиши, лойиҳанинг якуний мақсадига сезиларли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган тузатишлар киритиши мумкин.

Қабул қилувчи давлат маъқуллаш таваккалчилиги

ВМО қандайдир сабабларга кўра ИК да рўйхатга олиш учун талаб қилинадиган Маъқуллаш хатини беришдан бош тортди ёки уни ниҳоятда кечиктириб берди.

TRM лойиҳаси таваккалчилиги профили ва уларнинг ЧСҚ нархига таъсири

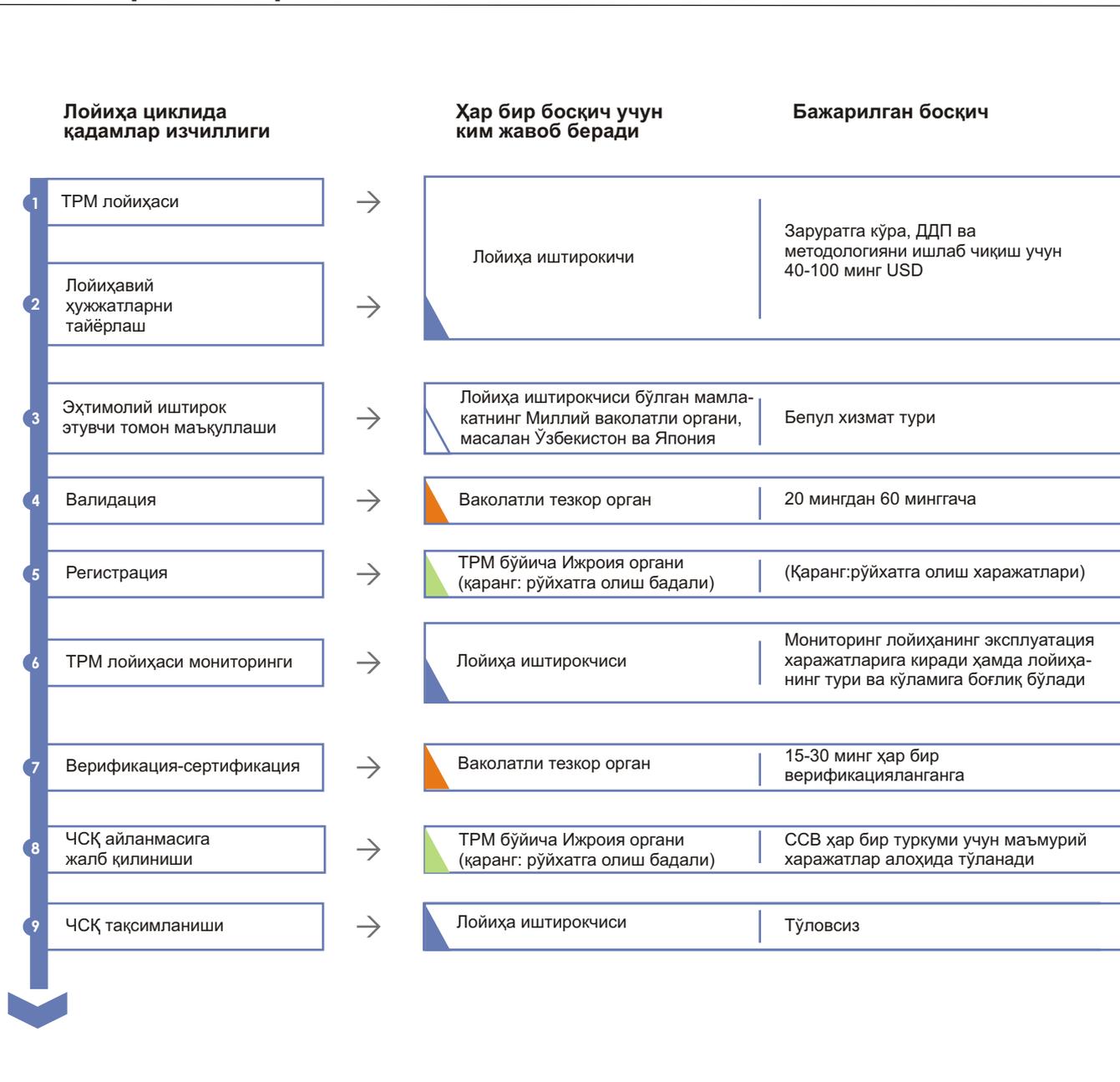
Манба: Ecoscurities

* TRM га хос бўлмаган таваккалчиликлар

TRM лойиҳаларини амалга оширишда таваккалчиликлар

Валидация Таваккалчиликлари →	Валидатор сизнинг Хужжат дизайни лойиҳангизни (ХДЛ) тасдиқлашдан бош тортди ёки TRM лойиҳаси валидацияси босқичи сиз режалаштиргандан кўра анча кўп вақтни олади.
Рўйхатга олиш Таваккалчилиги →	Лойиҳа рўйхатга олинмаган ёки экспертиза ўтказиш бўйича талаб туфайли кўп муддатга кечиктирилган.
Фойдаланиш Таваккалчилиги →	Қурилишдаги кечиктириш жиҳозларни ишга туширишдаги кечиктириш, технологияларни бузиш ва ҳ.з. лар туфайли ХДЛ да режалаштирилганидан камроқ миқдорда ЧҚБ олинган.
Верификация/ Сертификация Таваккалчилиги →	Мониторинг режасини бузиш ёки мониторинг ўтказишда йўл қўйилган бошқа хатолар туфайли, масалан, назорат қилинаётган кўрсаткичлар диққат билан ёзилмаган, ёки қайдларнинг бир қисми йўқолгани сабабли мўлжалдагига нисбатан камроқ ЧСҚ сони сертификация қилинади.
Муомалага Киритиш Таваккалчилиги →	ЧСҚ ни муомалага киритиш буюртмаси экспертизага йўлланган тақдирда лойиҳа бўйича кутилганидан камроқ ЧСҚ олинishi (ҳатто мутлақо ЧСҚ олинмаслиги) мумкин.

Лойиҳавий цикл

TRM лойиҳаси валидацияси (validation)

Валидация бу TRM доирасида амалга оширилиши таклиф қилинаётган лойиҳа учун TRM бўйича Ижроия кенгаши талабларига мувофиқ ишлаб чиқилган лойиҳавий-техник ҳужжатларнинг мустақил баҳоланиши.

Валидация халқаро аудиторлик компанияси TRM бўйича Ижроия кенгаши қошида аккредитация қилинган Ваколатли тезкор орган (ВТО) томонидан амалга оширилади.

Валидация жараёнида ким ва қандай иштирок этади

А | Валидация жараёнида ким ва қандай иштирок этади

- 1) Компания TRM бўйича Ижроия кенгаши сайтида жойлаштирилган ВТО рўйхатидан танланади (<http://cdm.unfccc.int/DOE>).
- 2) ВТО билан музокара олиб борилади ва таклиф қилинаётган TRM лойиҳаси валидацияси бўйича шартнома тузилади.
- 3) ҲДЛ иловалари билан бирга валидаторга топширилади ва валидацияни амалга ошириш пайтида ҳар томонлама кўмак беришади.

Б | Ваколатли тезкор орган (ВТО)

- 1) Берилган материалларни (ҲДЛ + иловалар) TRM талабларига мослигини таҳлил қилади.
- 2) Таклиф қилинаётган TRM лойиҳасининг халқаро жамоатчилик орасида кўриб чиқилишини уюштиради ва бу муҳокама натижаларининг ошқора бўлишини таъминлайди.
- 3) Валидация бўйича ҳисобот тайёрлайди, унда таклиф қилинаётган фаолият тури TRM шартларига мос келиши ёки келмаслиги ҳақида хулоса чиқаради.
- 4) Ўз қарори ҳақида лойиҳа иштирокчиларини хабардор қилади.
- 5) Лойиҳани рўйхатдан ўтказиш ҳақида ёзма сўровнома тайёрлайди ва уни Ижроия кенгашига беради.

В | TRM бўйича Ижроия кенгаши

- 1) TRM лойиҳалари валидациясида иштирок этишни истовчи ВТОни аккредитациядан ўтказиши.
- 2) Компания валидация бўйича ўз мажбуриятларини қониқарсиз бажармоқда, деб ҳисобласа (сохталаштириш, ноқонуний хатти-ҳаракат, ўз вазифаларини билмаслик) ВТОни аккредитациядан маҳрум қилади ёки фаолиятини маълум муддатга тўхтатиб қўяди.
- 3) Лойиҳа иштирокчилари ВТО ҳаракатлари ёки қарорларига қўшилмаган тақдирда уларнинг аризаларини кўриб чиқади.

TPM лойиҳаси валидацияси (validation)

Валидация жараёни бир неча босқични қамраб олади:

Ким валидация жараёнидан ўтади?

А Шарҳлар → Валидатор ҲДЛ ни (махфийлик тўғрисидаги талабни ҳисобга олган ҳолда) TPM бўйича Ижроия кенгаши сайтида (<http://cdm.unfccc.int/project activity>) ёки ўзининг сайтида жойлаштиради (ИЗДК TPM сайтига ссилка қилган ҳолда), бунда кенг жамоатчиликдан фирк-мулоҳазалар олиш имкониятига эга бўлади. Изоҳларни ҲДЛ эълон қилинган кундан бошлаб **30 кунни** ташкил этади.

Б ҲДЛ нинг бирламчи таҳлили →

Ушбу босқичда аудитор, аввало, таклиф қилинаётган лойиҳа TPM лойиҳаларга қўйиладиган талабларга мос эканлигига, хусусан қуйидагиларга ишонч ҳосил қилиши керак:

- Лойиҳада иштирок этувчи томонлар Киото баённомасини ратификация қилган;
- Лойиҳани амалга ошириш пайтида олинган чиқаришларни қисқартириш қўшимча характерга эга;
- Лойиҳа қабул қилувчи томоннинг барқарор ривожланишига қўмаклашади;
- Лойиҳада иштирок этиш ихтиёрийдир;
- ҲДЛ ни ишлаб чиқишда TPM бўйича Ижроия кенгаши томонидан маъқулланган асосий линия ва мониторинг методологиясидан фойдаланилган ёки янгиси таклиф қилинмоқда.

В ҲДЛ текшируви → ҲДЛ ва илова қилинаётган ҳужжатлар бирламчи текширувидан сўнг, одатда аудиторда бир қатор саволлар туғилади ва уларни лойиҳа муаллифларига телефон орқали бериши ёки лойиҳани амалга ошириш жойига келиши ва ҲДЛ да келтирилган маълумотларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиши, шу жумладан табиий муҳитга таъсирига баҳо бериши мумкин.

Г Манфаатдор гуруҳлар ҳиссаси → ҲДЛ ни тайёрлашда манфаатдор гуруҳлар, масалан, лойиҳа амалга ошириш жойига яқин яшовчи аҳоли билан маслаҳатлашув ўтказилишини кўзда тутаяди. Аудитор ҲДЛ да маслаҳатлашувлар пайтида олинган тавсиялар эътборга олинганлигини текширади. Шунингдек, у ушбу маслаҳатлашувларда иштирок этган кишиларни интервью бериш учун таклиф қилишни сўраши мумкин.

Д Валидация бўйича хомаки ҳисобот → Ҳисоботнинг хомаки варианты юқорида санаб ўтилган босқичларни бажариш пайтида олинган материаллар асосида тайёрланади. Одатда, хомаки вариантда лойиҳа иштирокчилар жавоб бериши лозим бўлган қайдлар келтирилади, яъни ҲДЛ га тузатишлар киритилиши мумкин.

Ж Валидация бўйича якуний ҳисобот → ҲДЛ қайта кўриб чиқиш учун топширилади. Аудиторнинг барча эътирозлари инobatга олинган бўлса Валидация бўйича якуний ҳисобот тайёрланади. Одатда, бу ҳисобот компанияда ички экспертизадан ўтказилади. Ижобий қарорга келинганда, у компания раҳбари томонидан имзоланади ва шундан сўнг қолган ҳужжатлар билан бирга TPM бўйича Ижроия кенгашига топширилади.

TRM лойиҳаси валидацияси (validation)

Қуйдагиларни ёдда тутиш зарур

- 1) ВТО нинг иши кўплигини эътиборга олган ҳолда, лойиҳангиз валидацияси кечикмасдан, ўз вақтида бошланишини истасангиз, валидация тўғрисидаги музокараларни олдиндан бошлаш керак.
- 2) ВТО ни танлашда барча ижобий ва салбий жиҳатларни эътиборга олиш (масалан, обрўси баланд, аммо ишдаги сусткашлик ва ҳ.з.). Шартномада ишларни бажаришнинг вақтга оид рамакаларни кўрсатиш ва шартнома шартлари бузилгани учун жарима чораларини кўрсатиш лозим.
- 3) ҲДЛ ни тайёрлаш пайтида фойдаланиладиган барча маълумотлар ҳужжатлаштирилиши ва алоҳида файллар сифатида сақланиши керак. Валидаторнинг қўшимча маълумот бериш ҳақидаги ҳар қандай саволи “бу нима учун керак” деган мулоҳазаларсиз бажарилиши шарт.
- 4) Қарор салбий бўлган ҳолатда Лойиҳа иштирокчилари ҲДЛ ни қайта ишлаб чиқиши ва яна валидаторни таклиф қилиши мумкин. Аммо бу янги контракт ҳисобланади.

Рўхатга олиш (registration)

Рўхатга олиш - бу ТРМ бўйича Ижроия кенгашининг валидация босқичидан ўтган ТРМ лойиҳасининг расмий маъқулланишидир.

Рўхатга олиш ушбу ТРМ лойиҳасида олинган чиқаришларни қисқартиришларни верификация қилиш, сертифицикациялаш ва муомалага киритишнинг зарурий шартидир.

Рўхатга олиш жараёнида ким ва қандай иштирок этади

А	ТРМ лойиҳаси иштирокчиси	→	<ol style="list-style-type: none"> 1) Рўхатга олиш бадалини тўлайди. 2) Қўшимча маълумотлар беради ёки зарур ҳолларда ҲДЛ га тузатишлар киритади.
Б	Ваколатли тезкор орган (ВТО)	→	<ol style="list-style-type: none"> 1) ТРМ бўйича Ижроия кенгаши котибиятига талаб қилинадиган ҳужжатлар тўпламини ва рўхатга олиш бадали тўланганлиги тўғрисидаги квитанцияни топширади. 2) Саволлар ва шарҳлар мавжуд бўлган тақдирда лойиҳа иштирокчилари жавобларини баҳолайди ва котибиятга беради.
В	ТРМ бўйича Ижроия кенгаши Котибияти	→	<ol style="list-style-type: none"> 1) ҲДЛ ва рўхатга олиш талабномасида кўрсатилган қолган ҳужжатларни бирламчи текширувдан ўтказилади. 2) Рўхатга олиш бадалини тўлаш бўйича инвойс тайёрлайди ва унинг тўланишини текширади. 3) Сайтда лойиҳани рўхатга олиш тўғрисидаги талабномани жойлаштиради. 4) ВТО ни ва лойиҳа иштирокчилари бўлган мамлакатларда ТРМ бўйича бошқа миллий органларни рўхатга олиш тўғрисидаги талабнома жойлаштирилганидан, зарур ҳолларда, лойиҳани экспертизадан ўтказиш тўғрисидаги аризадан хабардор қилади.
Г	Рўхатга олиш бўйича экспертлар гуруҳи	→	Берилган ҳужжатларни баҳолайди ва уларни Котибиятга беради
Д	ТРМ бўйича Ижроия кенгаши	→	<p>Таклиф этилаётган лойиҳа тақдири бўйича қарор қабул қилади:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ТРМ сифатида рўхатга олиш; • Лойиҳани экспертизадан ўтказиш ва шундан сўнг уни рўхатга олиш ҳақидаги масалани кўриб чиқиш; • Рўхатга олишдан бош тортиш.

Рўхатга олиш жараёнлари қандай кечади?

Рўхатга олиш жараёни бир неча босқичдан иборат бўлиб, улардан ўтишни Ижроия кенгаши сайтида назорат қилиш мумкин (<http://cdm.unfccc.int/project activity>):

А	Ҳужжатларни топшириш	→	<p>ВТО ТРМ бўйича Ижроия кенгаши котибиятига қуйидагилардан иборат ҳужжатлар тўпламини топширади:</p> <ul style="list-style-type: none"> • ТРМ лойиҳаси бўйича фаолиятнинг рўхатдан ўтказилиши шакли; • Валидация бўйича ҳисобот, • ҲДЛ, • Лойиҳа иштирокчиси бўлган давлатларнинг мақуллаш хати, • Валидация пайтида олинган шарҳлар қандай ҳисобга олингани тўғрисидаги изоҳлар.
----------	----------------------	---	---

Рўхатга олиш

Б

**Мувофиқлигини
Текшириш
(Completeness
check)** →

Рўхатга олиш бадали тўланганлиги тўғрисидаги квитанция олингач, («Муомалага киритиш» бўлимига қаранг), котибият тақдим этилган ҳужжатларнинг мувофиқлигини текшира бошлайди.

Назарий жиҳатдан, бу жараён **30 иш кунида** тугалланиши керак.

Рўхатга олиш талабномасини кўриб чиқишда талаб қилинаётган ҳужжатларнинг мавжудлигига эмас, балки уларни тайёрлаш сифати ҳам баҳоланади. Кенгайтирилган текширув қуйидаги йўналишлар бўйича ўтказилади:

- ЛДХ ни ишлаб чиқишда қўлланладиган формат версияси тўғри танланганми;
- Қарама қарши иловалар;
- Мавзу моҳиятини очиб берувчи ибораларда, ва инглиз тилидан фойдаланиш;
- Жалб этилган томонлар мақуллашининг ўринлилиги;
- Буюртмани бериш пайтида методолгия версияси амалда бўлганми;
- Махфий деб белгиланган маълумот узатилган, ва қўшимчалиликни белгилаш билан боғланмаган;
- ЛДХ матнида қўшимчалиликни исботлаш учун батафсил маълумот келтирилган, ёки бундай маълумот ЛДХда илова шаклида берилган;
- Валидация бўйича ҳисобот қўшимчалиликни намойиш этиш ҳужжатларини ва лойиҳа иштирокчилари тақдим этган бошқа далилларни қамраб олади;
- Мониторинг режасида методология бўйича талаб қилинаётган барча кўрсаткичлар назорат қилинади ва улар бўйича ҳисобот берилади.

Котибият юқоридаги талабларга жавоб бермайдиган ҳужжатларни қабул қилишдан бош тортиши мумкин.

Котибият лойиҳа иштирокчиларидан қўшимча маълумот сўраши ёки изоҳлашни талаб қилиши мумкин.

- Лойиҳа иштирокчилари билан котибият ўртасидаги мулоқот WTO орқали амалга оширилади.
- Саволларга жавоблар берилгач, котибият ҳужжатларни **5 кун** ичида кўриб чиқади.

В

**Рўхатга олиш
учун
Буюртма олиш** →

Рўхатга олишга буюртма котибият ҳужжатлар текширувини тугатгатиб, лойиҳа ҳақидаги маълумотни (номланиши, идентификация рақами) ТРМ бўйича Ижроия Кенгаши сайтида **8** ҳафталик муддатга жойлаштирганидан сўнг қабул қилинган ҳисобланади.

- Котибият Рўхатга олиш ва муомалага киритиш гуруҳидан сайтга жойлаштирилган буюртмани баҳолашни амалга ошириш учун битта экспертни тайинлайди.
- Ушбу баҳо асосида котибият ТРМ бўйича Ижроия кенгаши учун қисқача ёднома тайёрлайди, унда баҳолаш пайтида экспертлар кўтарадиган масалаларнинг қанчалик муҳим-лиги белгилаб берилади.

Г

**Лойиҳани
Рўхатдан
ўтказиш** →

Рўхатдан ўтказиш учун буюртма эълон қилинганидан сўнг **8** ҳафта давомида экспертиза ўтказилганлиги ҳақида ариза бўлмаса, лойиҳа автоматик тарзда рўхатга олинган, деб ҳисобланади.

Экспертзага юборилиши маълум қилинган ҳолда рўхатга олиш жараёни ариза олинган санадан бошлаб иккинчи йиғилиш санасидан кечиктирмасдан якунланиши керак.

Рўхатга олиш

Экспертиза жараёни қандай ўтади?

А | Экспертиза ўтказиш тўғрисида ариза

Таклиф этилаётган ТРМ лойиҳаси рўхатга олингунча уни экспертизадан ўтказиш ҳақидаги аризани қуйидагилар бериши мумкин:

- Лойиҳада иштирок этувч томонлар (масалан, Ўзбекистон ёки Япония ВТО си.
- ИК ни экспертиза тўғрисида ариза беришидан огоҳлантирилган Ижроия кенгашининг камида 3 нафар аъзоси.

****Ижроия кенгаши аъзолари лойиҳани нима сабабдан экспертизага йўллаш кераклиги тўғрисидаги нуқтаи назарини аниқ ифодалаб бериши керак. Экспертиза фақат валидация талаблари билан боғлиқ масалаларга таалуқли бўлиши зарур.*

Б | Экспертизани ўтказиш

Котибият лойиҳа иштирокчилари ва ВТОни шу ҳақда огоҳлантирадики, рўхатга олиш берилган саволларга аниқ жавоб олинмаганча, зарур ҳолларда ҳужжатлар қайта кўриб чиқилмагунча қолдирилади.

Жавоблар котибиятга экспертиза ҳақида огоҳлантирилганидан сўнг **2 ҳафта** ўтгач берилади.

- Котибият берилган жавобларни таҳлил қилади ва Ижроия кенгаши раиси билан ушбу ТРМ лойиҳани рўхатга олиш ёки олмаслик тўғрисида маслаҳатлашади.
- Агар раис келтирилган далиллар етарли эмас, деб ҳисобласа у экспертизага аризани Ижроия кенгашининг навбатдаги йиғилиши кун тартибига киритишни сўрайди.
- Кенгаш йиғилиши тўғрисида Кенгашга кўтарилган масалалар бўйича шарҳлар бериши мумкин бўлган лойиҳа иштирокчиларини ва ВТО ни огоҳлантиришади (огоҳлантирилганидан сўнг **2 ҳафта** давомда).
- Агар Кенгаш экспертиза ҳақидаги аризани қондиришга қарор қилса, уни ўтказиш учун икки кенгаш аъзоси ва ташқи экспертни тайинлайди (заруратга кўра). Бир ҳафта давомида тайинланган Экспертиза гуруҳи ВТО дан ва лойиҳа иштирокчиларидан қўшимча маълумотларни сўраб олади. Маълумотлар буюртма олингач, котибиятга **5 кундан** кечиктирилмасдан етказиб берилиши керак.

В | Қарор қабул қилиш

Экспертиза бўйича гуруҳ олинган жавобларни таҳлил қилади ва Ижроия кенгашига таклиф қилинаётган ТРМ лойиҳани рўхатга олиш ёки олмаслик ҳақида тавсиялар тайёрлайди. Экспертизадан сўнг лойиҳани рўхатга олиш тўғрисидаги буюртма экспертиза ҳақида қарор қабул қилинганидан сўнг иккинчи йиғилишда кўриб чиқилиши керак.

Қуйидагиларни ёдда тутиш зарур

- 1) Рўхатга олиш босқичида лойиҳа иштирокчилари ва ВТО ягона жамоа бўлиб, лойиҳа рўхатга олинишидан бирдек манфаатдор бўлади.
- 2) Котибият, жамоа аъзолари саволарига жавоблар аниқ, маълумот тусида бўлиши керак. Бундай ҳолатда омад сиз томонда бўлади, ва жавоблар қанчалк тез тайёрланса, лойиҳани кўриб чиқиш шунчалик тез кечади.
- 3) Сизнинг лойиҳангизни экспертизадан ўтказиш ҳақидаги аризани кўриб чиқишга бағишланган йиғилишда лойиҳа иштирокчилари қатнашиши мақсадга мувофиқ.

Мониторинг (monitoring)

Мониторинг - бу лойиҳа кўрсаткичлари устидан тизимли кузатиш, шунингдек, лойиҳа бўйича режалаштирилган фаолиятнинг амалий ижросини баҳолаш имкони берувчи маълумотларни тўplash, қайта ишлаш ва сақлаш..

TRM лойиҳаларда мониторинг учун ИГ қисқартирилиши билан боғлиқ фаолиятни тавсифловчи кўрсаткичлар танланади.

Мониторинг жараёнида ким ва қандай иштирок этади

А | **TRM лойиҳаси иштирокчилари**

- 1) Илгари маъқулланган ёки янги методология асосида Мониторинг режасини ишлаб чиқади.
- 2) Мониторинг режасини бажаришади, заруратга кўра, ВТО билан келишган ҳолда ўзгаришлар киритади.
- 3) Мониторинг бўйича Ҳисобот тайёрлайди ва уни чиқаришларни қисқартириш пайтида верификация ва сертификацияни амалга оширишда ВТО га тақдим этади.

Б | **Ваколатли тезкор орган (ВТО)**

- 1) Мониторинг режасини Лойиҳа дизайни ҳужжатининг таркибий қисми сифатида валидациясини (тасдиқланишини) амалга оширади.
- 2) Мониторинг режасига киритиладиган ҳар қандай тузатишларни маъқуллайди.

В | **TRM бўйича Ижроия органи**

- 1) Таклиф қилинаётган TRM лойиҳасини рўйхатга олишда Мониторинг режасини тасдиқдлайди.
- 2) Фаолиятнинг ушбу тури учун мониторинг методологиясини маъқуллайди.

Мониторинг жараёни қандай кечади

Лойиҳа бўйича таклиф қилинаётган фаолият мониторингига қуйидагилар киради:

А | **Мониторинг режасини ишлаб чиқиш**

- Мониторинг режаси фаолиятнинг ушбу тури учун TRM бўйича Ижроия кенгаши томонидан маъқулланган методологияга қатъий амал қилган ҳолда тузилади.
- Мониторингнинг маъқулланган методологияларидан биронтаси ҳам таклиф қилинаётган TRM лойиҳаси учун тўғри келмаса, лойиҳа иштирокчилари янгисини ишлаб чиқиши, ёки борини қайт кўриб чиқиши мумкин.
 - Ҳар иккала ҳолатда ҳам методологиялар TRM бўйича Ижроия кенгаши томонидан маъқулланган бўлиши керак.

Мониторинг

Б | Мониторинг жараёни

Лойиҳа иштирокчилари қуйдагиларни таъминлаши керак:

- Чиқаришларни қисқартиришни баҳолаш учун барча тегишли маълумотларни тўплаш ва сақлаш, шунингдек лойиҳа доирасида асосий линияни ва лойиҳа чегарасидан оғишларни аниқлаш.
- Мониторинг жараёнида сифатни ва сифат назоратини таъминлаш.
- ТРМ лойиҳаси бўйича фаолият оқибатида чиқаришларни қисқартиришни даврий ҳисоб-китоб қилиш шу жумладан, оғишларни.
- Барча юқорида кўрсатилган операцияларни ҳужжатлар билан тасдиқлаш.
- Муайян давр, масалан, йил учун мониторинг бўйича Ҳисоботн тайёрлаш.

В | Мониторинг Режасидаги ўзгаришлар

Лойиҳа иштирокчилари тасдиқланган Мониторинг режасига маълумотларнинг аниқлигини оширишга ва/ёки тўлдиришга зизмат қилувчи ўзгартиришлар киритиши мумкин. Мониторинг режасидаги ҳар қандай ўзгаришлар ушбу ТРМ лойиҳа валидациясини ўтказувчи ВТО томонидан маъқулланиши лозим.

Г | Чиқаришларни Қисқартириш ҳисоб-китоби

Чиқаришларни қисқартириш ҳисоб-китоби мониторинг маълумотлари асосида асосий линия методологияси ва мониторингига мувофиқ амалга оширилади.

Қуйдагиларни ёдда тутиш зарур

- 1) Мониторинг режасини ишлаб чиқишда унинг амала қандай бажарилишини анқи тасаввур қилиш керак, ва бажарилиши гумон бўлган бандларни киритмаганини ишонч ҳосил қилинг.
- 2) Ўлчов жиҳозлари калибровкаси масалаларига алоҳида эътибор қаратиш керак. Агар методологияда жиҳоз маркаси ёки калибрлаш аралшамаси стандарти кўрсатилган бўлса, лойиҳа иштирокчилари фақат шундай жиҳозлардан ёки калибрлаш аралшамасидан фойдаланши керак.
- 3) Яхши тайёргарликка эга ходимлар муҳим роль ўйнайди чунки ходимлар хатоси туфайли масалан, ҳисоблагичлар кўрсаткичини ёзиб олишда, ёки кўрсаткичлар ҳисобини юритишда ва ҳ.з. бу даврдаги чиқаришлар кўрсаткичи ҳисобга олинмаслиги мумкин.
- 4) Мониторинг пайтида олинган маълумотлар тизимлаштирилиши ва алоҳида файллар кўринишида сақланиши керак. Маълумотлар ҳам электрон шаклда, ҳам қоғизда сақланиши мақсадга мувофиқ.
- 5) Мониторинг режасини тайёрлашда ва уни амалга оширишда йўл қўйилган хатолар харажатларни келтириб чиқаради. Пухта ишланган ва амал қилувчи мониторинг тизими лойиҳа иштирокчилар вақтини ва маблағини тежайди.

Верификация ва сертификация (verification and certification)

Верификация - бу ТРМ лойиҳасини амалга ошириш пайтида мониторинг натижаларини ва ҳавога чиқаришларни амалда қисқаришини даврий равишда мустақил текширишдир, у мустақил аудитор - Ваколатли тезкор орган (ВТО) томонидан амалга оширилади.

Сертификация - бу ВТО томонидан имзоланган верификациянинг ёзма тасдиғидир.

Верификация ва сертификация жараёнида ким ва қандай иштирок этади

А | ТРМ лойиҳаси иштирокчилари

- 1) ТРМ бўйича Ижроия кенгаши сайтида жойлаштирилган ВТОлар рўйхатидан компанияни танлайди (<http://cdm.unfccc.int/DOE>). Йирик кўламли лойиҳаларда, одатда бу валидацияни ўтказган компаниядан бошқа компания бўлиши керак.
- 2) ВТО блан музокаралар ўтказиши ва СР лойиҳада олиган чиқаришларни верификация қилиш ва сертификациялаш тўғрисида шартнома имзолашади.
- 3) Мониторинг бўйича Ҳисоботни верификаторга беради ва верификация қилиш ва сертификациялаш жараёнида ҳар томонлама кўмаклашади.

Б | Ваколатли тезкор орган (ВТО)

- 1) Мониторинг бўйича ҳисоботни эълон қилади.
- 2) Мониторинг натижаларини ва чиқаришларнинг амалда қисқаришини верификациясини (тасдиқлашини) амалга оширади.
- 3) Верификация бўйича ҳисобот тайёрлайди ва уни эълон қилади.
- 4) Ҳавога чиқаришларни верификация қилинган қисқаришларини сертификациялайди (ёзма равишда).
- 5) Ўз қарори ҳақида лойиҳа иштирокчиларига, ТРМ бўйича Ижроия кенгаши котибиятига ахборот беради ва сертификациялаш бўйича ҳисоботни эълон қилади.

В | ТРМ бўйича Ижроия кенгаши

- 1) ТРМ лойиҳалари чиқаришларни қисқартиришни верификация қилиш ва сертификациялашда иштирок этишни истовчи ВТОларни аккредитация қилади.
- 2) Компания ўз мажбуриятларини қониқарсиз бажармоқда, деб ҳисоблаган тақдирда (сохталаштириш, ноқонуний хатти-ҳаракатлар ёки билимсизлик) ВТОни аккредитациядан маҳрум қилади ёки фаолиятини маълум муддатга тўхтатиб туради.
- 3) Лойиҳа иштирокчиларининг ВТОнинг верификация қилиш ва сертификациялаш бўйича хатти-ҳаракатлари ёки қарорларига қўшилмаган ҳолларда аризаларини кўриб чиқади.

Верификация ва сертификация

Верификация қилиш ва сертификациялаш жараёни қандай ўтади

Верификация қилиш ва сертификациялаш жараёни бир неча босқични қамраб олади ва уларни босиб ўтилишини Ижроия кенгаши сайтида кузатиш (<http://cdm.unfccc.int/project activity>)::

А	Мониторинг Натижаларининг ошкоралиги	→	ВТО Мониторинг бўйича Ҳисоботни уни TPM бўйича Ижроия кенгаши сайтида жойлаштириш орқали ошкора қилади (махфийлик талабларини ҳисобга олган ҳолда).
Б	Бирламчи баҳо	→	Аудитор тақдим қилинган мониторинг бўйича Ҳисобот TPM талабларига қанчалик жавоб беришини белгилайди, заруратга кўра лойиҳа жойига инспекция ўтказилади, - Бунга лойиҳа иштирокчилари ва манфаатдор гуруҳлар билан суҳбатлашиш, - Ўлчовларни амалга ошириш ва мониторинг жиҳозларининг аниқлигини текшириш киритилиши мумкин.
В	Мониторинг Натижалари таҳлили	→	ВТО мониторинг натижаларини таҳлил қилади ва мониторинг методологияси қўлланилиши тўғрилигини, мониторингга оид ҳужжатларнинг тўлиқлиги ва ошкоралигини текширади. - Чиқаришларнинг амалда тўғри ҳисоб-китоб қилинганлигини аниқлайди. - Лойиҳа бўйича амалий фаолият ва мониторинг режасига мослик билан боғлиқ муаммолар ҳақида лойиҳа иштирокчиларини хабардор қилади.
Г	Верификация бўйича ҳисобот	→	ВТО верификация қилиш бўйича ҳисоботни тайёрлайди ва уни лойиҳа иштирокчиларига ҳамда TPM бўйича Ижроия кенгаши котибиятига тақдим этади.
Д	Сертификация	→	Верификация бўйича ҳисобот асосида лойиҳа томонидан муайян давр мобайнида эришилган чиқаришларни қисқартиришни сертификациялайди. Якуний ҳужжат Сертификациялаш бўйича ҳисобот. - Сертификациялаш бўйича ҳисобот лойиҳа иштирокчиларига ва TPM бўйича Ижроия кенгаши котибиятига берилади.

Қуйидагиларни ёдда тутиш зарур

- 1) Киото бозорида фақат ВТО орқали верификация қилинган ва сертификацияланган чиқаришларни қисқартириш ҳажми товар ҳисобланади.
- 2) ВТОларнинг иши кўплигини ҳисобга олган ҳолда верификация қилиш тўғрисидаги музокараларни сизнинг мониторинг режангизда белгиланган даврийликни эътиборга олган ҳолда бошлаш керак.
- 3) ВТО билан шартномада ишларни бажаришнинг вақтга оид рамакаларни кўрсатиш ва шартнома муддати бузилганлиги учун жарима чораларини кўрсатиш керак.
- 4) Мониторинг режасини тайёрлашда йўл қўйилган барча маълумотлар йўл қўйишлар ҳужжатлаштирилиши ва алоҳида файллар шаклида сақланиши керак. Верификаторнинг кўшимча маълумотлар бериш ҳақидаги ҳар қандай сўрови “бу нима учун керак?” деган мулоҳазасиз бажарилиши керак.
- 5) Мониторинг режаси бажарилмаган тақдирда масалан ўлчов асбобининг калибрланиши ўз вақтида бажарилмаган ёки бу иш мониторинг режасида кўрсатилганидек қилинмаган мониторинг натижалари батафсил қайд қилинмаган ёки улар мавжуд бўлмаган тақдирда верификатор билдирилган чиқаришлар ҳажмини сертификация қилишдан бош тортиши ёки камроқ ҳажмда сертификация қилиши мумкин.

Муомалага киритиш (issue)

Чиқаришларнинг
сертификацияланган
қисқартирилишини (ЧСҚ) муомалага
киритиш - бу ТРМ бўйича Ижроия
кенгаши томонидан ТРМ лойиҳаси

томонидан муайян вақт давомида
эришилган чиқаришларни
қисқартиришнинг расман
маъқулланишидир.

Муомалага киритиш жараёнида ким ва қандай иштирок этади

А | Ваколатли
тезкор орган
(ВТО)

- 1) ТРМ бўйича Ижроия кенгаши котибиятига Сертификация бўйича ҳисоботни топширади (муомалага киритиш тўғрисида сўровнома).

Б | ТРМ бўйича
Ижроия кенгаши
Котибияти

- 1) www://cdm.unfccc.int/Projectactivity сайтида Сертификация ҳақидаги ҳисоботни жойлаштиради
- 2) Лойиҳа иштирокчиларини зарур ҳолларда Сертификация ҳақидаги ҳисоботни экспертиза қилиш тўғрисидаги ариза ҳақида хабардор қилади.
- 3) Сертификация ҳақидаги ҳисоботнинг экспертизадан ўтказилишини таъминлайди..

В | ТРМ бўйича
Ижроия кенгаши

- 1) Қуйидагилар ҳақида қарор қабул қилади:
 - ЧСҚларни муомалага кириш тўғрисида;
 - Сертификация ҳақидаги ҳисоботнинг экспертизасини ўтказиш бўйича;
 - ЧСҚни муомалага киритишдан бош тортиш тўғрисида.
- 2) ТРМ реестр администраторига муомалага киритилган ЧСҚларни резерв ҳисобрақамга киритиш тўғрисида кўрсатма беради.

Муомалага киритиш

Муомалага киритиш жараёни қандай кечмоқда

Чиқаришларнинг сертификацияланган қисқаришини муомалага киритиш жараёнига бир неча босқич киради, улардан ўтишни ТРМ бўйича Ижроия кенгаши сайти орқали назорат қилиш мумкин (<http://cdm.unfccc.int/project activity>):

А | Муомалага Киритишга буюртма

ВТО лойиҳа иштирокчиларини, ТРМ бўйича Ижроия кенгаши котибиятини чиқаришларни қисқартиришнинг кўрсатилган ҳажмини сертификациялаш ҳақидаги қароридан хабардор қилади ва ТРМ бўйича Ижроия кенгаши сайтида ЧСҚларнинг ушбу ҳажмини муомалага киритиш ҳақидаги сўров бўлган Сертификациялаш ҳақидаги ҳисоботни 15 кунлик муддатга жойлаштиради (www://cdm.unfccc.int/Projectactivity).

Б | Муомалага Киритиш Жараёнини яқунлаш

Муомалага киритиш сўров олинган санадан **15 кун** ўтганидан сўнг лойиҳа томонлари, ёки Ижроия кенгашининг камида 3 нафар аъзосидан Сертификациялаш ҳақидаги ҳисоботни экспертизага бериш ҳақида ариза келиб тушмаса, яқунланган деб ҳисобланади.

Бундай экспертиза сохталаштириш, ВТОнинг ноқонуний хатти-ҳаракатлари ёки билимсизлиги масалалари билан чегараланади.

В | Муомалага киритиш ҳақидаги сўров экспертизаси

Экспертиза тўғрисида сўров олинган, ТРМ бўйича Ижроия кенгаши навбатдаги йиғилишда ўзининг келгуси хатти-ҳаракатлари тўғрисида қарор қабул қилади.

- Агар сўров асосли деб топилса, ТРМ бўйича Ижроия кенгашининг 2 нафар тайинланган аъзоси, заруратга кўра, битта ташқи эксперт буюртма келиб тушганидан сўнг **30 кун** давомида экспертизани ўтказиши ва унинг натижалари ҳақида ТРМ бўйича Ижроия кенгашига ҳисобот беради.
- ТРМ бўйича Ижроия кенгаши ЧСҚни муомалага киритиш ёки киритмаслик ҳақида қарор қабул қилади ва ўз қарорини ошкор қилади.

Рўйхатга олиш бадали

Рўйхатга олиш бадали - бу ТРМ лойиҳасини амалга оширишнинг биринчи йилида эришилган чиқаришларни қисқартириш бўйича тушум улушига доир бўнак тўлови.

Бадал Тоза ривожланиш механизми маъмурий харажатларини қоплашга йўналтирилади.

Рўйхатга олиш бўнак тўловида ким ва қандай иштирок этади

А | Лойиҳа иштирокчилари

1) Рўйхатга олиш бўнагини тўлайди ва ВТОга бу ҳақидаги квитанцияни беришади.

Б | Ваколатли тезкор орган

1) Лойиҳа иштирокчилари ва ТРМ бўйича Ижроия кенгаши котибияти ўртасида рўйхатга олиш бадали масаласи бўйича боғловчи бўғин ҳисобланади.

В | ТРМ бўйича Ижроия кенгаши Котибияти

1) Қуйида келтирилган чизма бўйича рўйхатга олиш бадали суммасини белгилайди, ва ВТО га инвойс юборади, ВТО уни лойиҳа иштирокчиларига беради.
2) Инвойс тўланишини назорат қилади.

Рўйхатга олиш бадали тўлови қандай кечади

А | Рўйхатга олиш суммасининг ҳисоб-китоби

ТРМ бўйича Ижроия кенгаши Котибияти Тоза ривожланиш механизми маъмурий харажатларини қоплаш учун рўйхатга олиш бадали суммасини ТРМ лойиҳасини амалга оширишнинг биринчи йилида олинган ЧСҚ тушуми суммасидан қуйидаги схема бўйича

муомалага киритиладиган бир тонна учун

дастлабки 15 000 тонна ЧСҚ - **0,10 USD;**

15 000 тонна ЧСҚ **дан ортиғи** - **0,20 USD.**

Б | Рўйхатга олиш бадалини тўлаш схемаси

- СРМ бўйича Ижроия кенгаши Котибияти инвойс (тўловнома)ни ушбу лойиҳа валидаторига беради.

- Валидатор уни лойиҳа иштирокчиларига еткази.

Худди шу схема бўйичи лойиҳа иштирокчилари тўлов ҳақидаги квитанцияни Ижроия кенгаши котибиятига еткази.

Рўйхатга олиш бадали

**Қуйдагиларни
ёдда тутиш зарур**

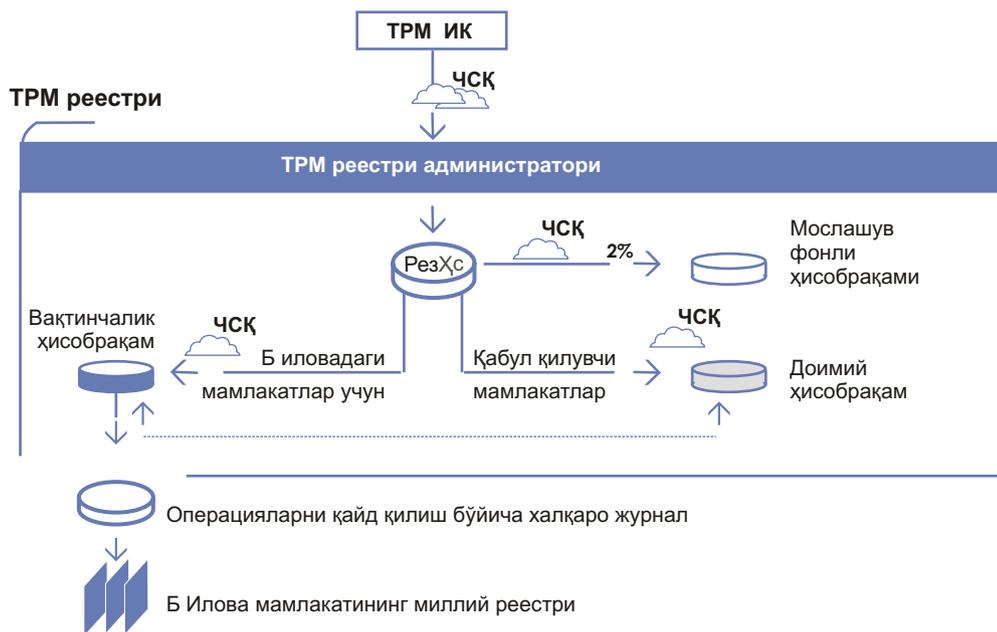

- 1) Бундай ёндашувга асосланган **рўйхатга олининг максимал бадали 350,000 USD** дан ошмаслиги керак.
- 2) Кредитлаш даврида чиқаришларнинг йиллик ўртача қисқариши 15 000 тонна ЧСҚ дан кам бўлса, Рўйхатга олиш бадали тўланмайди.
- 3) Агар лойиҳа бўйича фаолият рўйхатга олинмаса, 30,000 USD дан ортиқ ҳар қандай бадал қайтариб берилади.

TPM реестри (CDM register)

TPM реестри - бу халқар стандартлаштирилган маълумотлар базаси бўлиб, унга TPM бўйича Ижроия кенгаши кўрсатмасига биноан муомалага киритилган ЧСҚлар тўғрисидаги маълумотлар киритилади.
TPM реестри ҳисобрақамларнинг 4 турини ташкил этади:

- TPM бўйича Ижроия кенгаши резерв ҳисоб рақами
- 1 илова мамлакатлари қўйилмалари учун вақтинчалик ҳисоб рақами
- Қабул қилувчи мамлакатлар қўйилмалари учун доимий ҳисоб рақами
- Мослашув фонди ҳисоб рақами

Ким реестр иштирокчиси ҳисоланади

А | Лойиҳа иштирокчилари →

TPM реестрида

- доимий (қабул қилувчи мамлакатнинг)
- вақтинчалик (1 илова мамлакатининг) қўйилмаси ҳисобрақамини очиш ҳуқуқига эга.

Б | ИЎДК Котибияти →

TPM реестри администратори ва TPM бўйича Ижроия кенгаши раҳбарлигида барча ҳисобрақамлар турларини бошқаради муомалага киритилган ЧСҚларни жойлаштириш, сақлаш ва муомалага киритишни амалга оширади.

TPM реестри

В | **TPM бўйича
Ижроия кенгаши** →

СОМ реестри амал қилиши учун масъул бўлиб, TPM реестри администраторига TPM бўйича Ижроия кенгашининг резерв ҳисобрақамида жойлаштирилган ЧСҚ ларни муомалага киритиш ҳақида кўрсатма беради.

TPM реестрида жойлаштириш қандай кечади

А | **Резерв
ҳисобрақами** →

ЧСҚни муомалага киритилиши маъқулланганидан сўнг, TPM бўйича Ижроия кенгаши TPM реестри администраторига ЧСҚларнинг кўрсатилган миқдорини зудлик билан муомалага киритиш тўғрисида кўрсатма беради.

ЧСҚ дастлаб TPM реестри асосий ҳисобрақамида Ижроия кенгашининг резерв ҳисобрақамида жойлаштирилади. Кейинчалик, Тақсимлаш ҳақидаги битимга кўра (қуйига қаранг) ЧСҚнинг кўрсатилган ҳисобрақларга ўтказилиши содир бўлган.

**** Тақсимлаш ҳақидаги битимга кўра, муомалага киритиш TPM бўйича Ижроия кенгаши лойиҳа иштирокчиларидан Тоза ривожланиш механизми маъмурий харажатларини қоплаш учун ЧСҚ дан олинган тушумнинг бир қисми тўланганлигининг тасдиғи олингач, муомалага киритиш амалга оширилади. Ушбу давр оралиғи учун ҳисоб-китоб юқорида кўрсатилган схема асосида амалга оширилади (қаранг. Рўйхатга олиш бадали).*

Б | **Мослашув
Фонди
Ҳисобрақами** →

Муомалага киритилган ЧСҚнинг 2% мослашув фонди ҳисобрақамига киритилади, бу маблағлар иқлим ўзгаришига таъсирчан, кичик ороллар мамлакатларига ёрдам кўрстаиш учун фойдаланилади.

В | **Қўйилманинг
Вақтинчалик
ҳисобрақами** →

Агар 1 илова мамлакатининг миллий реестри ҳали TPM реестрга уланмаган бўлса, мамлакат рухсати билан лойиҳа иштирокчилари (харидорлар) TPM реестрида вақтинчалик ҳисобрақам очиши мумкин. 1 илова мамлакати миллий реестр билан алоқа ўрнатгач, ЧСҚ лойиҳа иштирокчисининг миллий реестрдаги ҳисобрақамига ўтказилади.

Г | **Омонатнинг
Домий
ҳисобрақами** →

- 1) Қабул қилувчи мамлакатлар (соутвчилар) иштирокчилари учун мўлжалланган. Қабул қилувчи мамлакатдан лойиҳа иштирокчиси ўз мамлакати рухсат берган тақдирда доимий ҳисобрақам очиши мумкин.
- 2) Ушбу ҳисобрақамга ЧСҚ фақат TPM бўйича Ижроия кенгашининг резерв ҳисобрақамидан ўтказилиши мумкин,
- 3) Кейинчалик уларни TPM реестридаги харидор ҳисобрақамига ва харидорнинг миллий реестрдаги ҳисобрақамига ўтказилади.

TRM реестри

Д | **ЧСҚнинг лойиҳа иштирокчилари орасида тақсимланиши** →

Муомалага киритилган ЧСҚларни тақсимлаш ҳақидаги қарор фақат лойиҳа иштирокчилари томонидан қабул қилинади.

- Рўйхатга олиш тўғрисида буюртма бериш вақтида лойиҳа иштирокчилари котибият орқали TRM бўйича Ижроия кенгашини ўз қарори ҳақида хабардор қилади (ёзма равишда).
- ЧСҚларни тақсимлаш ҳақидаги буюртма барча имзоловчи томонлар розилиги билан ўзгартирилиши мумкин.
- Лойиҳа иштирокчиси ЧСҚларни тақсимлаш жараёнида иштирок этмаслиги мумкин, бунда у ИКни ЧСҚни тақсимлаш ҳақида буюртма келиб тушмаган санадан кечиктирмасдан огоҳлантириши керак.

TRM бўйича Ижроия кенгаши TRM реестри администратори ЧСҚни Ижроия кенгашининг резерв ҳисобрақамидан лойиҳа иштирокчиларининг тақсимлаш ҳақидаги буюртмада кўрсатилган ҳисобрақамларига ўтказди.

Операцияларни рўйхатга олиш бўйича халқаро журнал

Операцияларни рўйхатга олиш бўйича халқаро журнал (International Transaction Log ITL) электрон маълумотлар базаси бўлиб, у орқали TRM реестри ҳисобрақамларидан миллий реестрлар ҳисобрақамларига ЧСҚлар трансфери бўйича барча операциялар амалга оширилади.

TRM лойиҳасининг асосий ҳужжатлари

Лойиҳанинг асосий ҳужжатлари

Лойиҳа ғояси (Project Idea Note - PIN)

Лойиҳа ғояси - таклиф этилаётган TRM лойиҳасининг асосий қоидалари ифода этилган бошланғич ҳужжат. Бу лойиҳанинг ўзига хос ташриф қоғози бўлиб, унинг асосида ЧСҚнинг потенциал TRM инвестори/харидори лойиҳани баҳолайди.

Ўзбекистондаги TRM бўйича Миллий органи PINни тайёрлаш учун форматни ишлаб чиқди ва у билан унинг веб-сайтида танишиш мумкин (www.mineconomy.uz/cdm).

Тузилма

PIN қуйидаги асосий бўлимлардан иборат бўлиб, улар қуйидагиларни таърифлайди:

- Лойиҳа тури, ҳажми ва жойлашуви;
- ИГ чиқиндиларининг бошланғич кўрсаткичга нисбатан кутилаётган қисқариши;
- Қўшимчалилик;
- Кредитлашнинг тахминан вақти;
- ЧСҚ ёки ВСВ учун таклиф этилаётган US\$ ёки €/тонна CO₂-экв учун нархи.
- Инвестициявий сарф-ҳаражатлар ва молиялаш схемаси (ким ва қандай қилиб лойиҳага сармоя киритади?);
- Лойиҳанинг бошқа экологик ва ижтимоий-иқтисодий самара/фойдалари

Бизнес-режа ва Техникавий-иқтисодий асос (ТИА) (Feasibility Study - FS)

Бизнес-режа
ТИА

Ҳар қандай лойиҳани тайёрлаш бизнес-режа ва ёки техникавий-иқтисодий асосни ишлаб чиқишни назарда тутлади.

Баъзида ТИАни қисқача бизнес-режа ёки бизнес-режанинг таркибий қисми деб аташади.

Бизнес-режа корхонанинг фаолият жиҳатларини барча томондан кўриб чиқади, юзага келиш эҳтимоли бўлган муаммоларни таҳлил қилади ҳамда уларни бартараф этиш йўллари таклиф қилади.

ТИА - бу янада аниқ ҳужжат бўлиб, унда лойиҳани амалга оширишнинг иқтисодий жиҳатдан мақсадга мувофиқлигини таҳлил қилиш, ҳисоблаш ва баҳолаш жараёнлари акс эттирилади.

Сармоядор учун бизнес-режа/ТИА бўлажак корхонанинг молиявий барқарорлиги ва тўлов қобилиятини тасдиқловчи асосий ҳужжатлар ҳисобланади

TRM қоидаларига кўра, TRM лойиҳасига оид ҳужжатларни тайёрлаш жараёнида бизнес-режа ёки ТИА албатта ишлаб чиқилиши талаб этилмайди. Лекин мазкур ҳужжатлар мавжуд бўлган ҳолда Ҳужжатлар дизайни лойиҳасини (қуйида қаранг) анча тезроқ тайёрлаш ва зарурат бўлса асосий молиялашни топиш мумкин.

TRM лойиҳасининг асосий ҳужжатлари

Ҳужжатлар дизайни лойиҳаси (ХДЛ) (Project Design Documents - PDD)

Асосий маълумотлар

ХДЛ - бу TRM бўйича Ижро кенгаши (ИК) томонидан тасдиқланган муайян шакл бўйича ишлаб чиқиладиган лойиҳавий-техникавий ҳужжатлардир.

ХДЛ TRM лойиҳасини валидациялаш, рўйхатга олиш ҳамда мазкур лойиҳада олинган чиқаришларни қисқартиришни верификация/сертификациялаш вақтидаги асосий ҳужжат ҳисобланади.

ХДЛни ишлаб чиқиш учун шаклни қуйидаги сайтдан олиш мумкин:

http://cdm.unfccc.int/reference***.

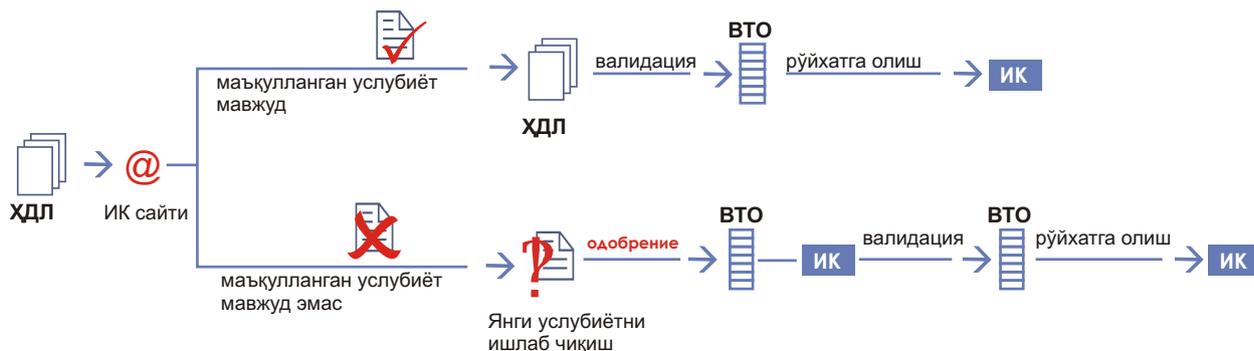
***"Ҳужжатлар дизайни лойиҳаси (ХДЛ) ҳамда базавий линия ва мониторинг учун таклиф этилаётган янги услубиётни тўлдириш учун қўлланма". ["Guidelines for completing the project design documents (CDM-PDD) and the proposed new baseline and monitoring methodologies (CDM-NM)"]

ИК ишчи тили - инглиз, шунинг учун валидатор ва ИК ХДЛнинг фақат **инглиз** тилидаги вариантини кўриб чиқади.

ХДЛнинг формула ва ҳисоб-китобларида халқаро амалиётда қўлланиладиган **стандартлар** фойдаланилади. Масалан - 1,000 тонна бир минг тоннани билдиради, 1.0 тонна эса - бир тоннани.

Рўйхатга олиш учун бериладиган ХДЛда базавий линия ва мониторингнинг фақат маъқулланган услубиёти қўлланилиши мумкин (услубиётга қаранг).

Агар таклиф этилаётган фаолият тури учун маъқулланган услубиёт мавжуд бўлмаса, лойиҳани ишлаб чиқувчи янчисини ишлаб чиқиши ва уни ИКда тасдиқлаши мумкин. Тасдиқлашда услубиёт билан бир қаторда ХДЛнинг хомаки варианты ҳам кўриб чиқилади (янги услубиётга қаранг).

Асосий маълумотлар

ИК ХДЛ форматини қайта кўриб чиқиши мумкин, шунинг учун сизда мавжуд бўлган ХДЛ версияси эскириб қолмаганлигига ишонч ҳосил қилиш учун вақти-вақти билан унинг шаклини текшириб туриш тавсия этилади.

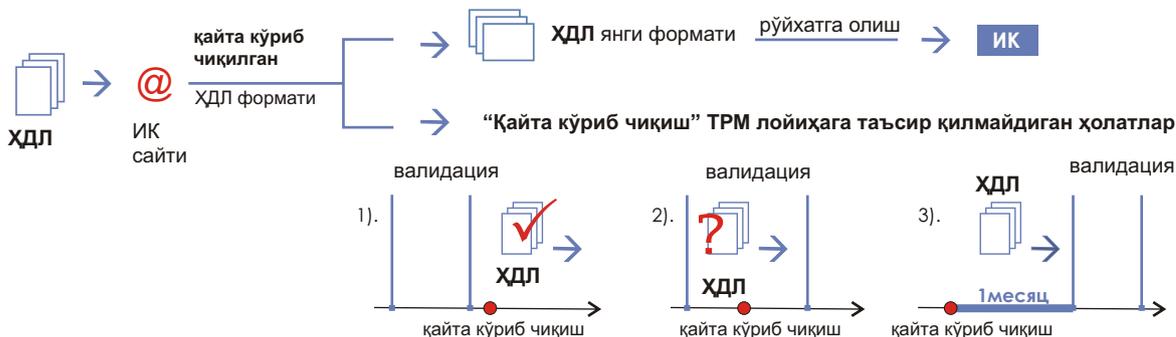
ХДЛни қайта кўриб чиқиш TRM лойиҳаларга таъсир кўрсатмайди:

- 1) Валидация босқичидан ўтган;
- 2) ВТОга валидация учун ўтказилган;
- 3) ХДЛнинг янги версияси тасдиқлангандан кейин бир ой давомида валидация учун ВТОга ўтказилган.

TRM лойиҳасининг асосий ҳужжатлари

Асосий маълумотлар →

ИК ХДЛнинг олдинги версиясидан фойдаланилган ҳужжатларни янги версия тасдиқланганидан сўнг 6 ой муддатдан кейин кўриб чиқиш учун қабул қилмайди

TRM лойиҳалардаги конфиденциал маълумотлар →

TRM бўйича лойиҳа иштирокчиларидан шахсий ёки конфиденциаллик белгиси билан олинган маълумотлар унинг эгасининг ёзма равишдаги розилигисиз очилиши мумкин эмас, миллий қонунчиликдаги талаблар бундан мустасно.

Қўшимчаликни аниқлаш, асосий линия услубиётини таърифлаш ҳамда табиат ва атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш учун қўлланиладиган маълумотлар шахсий ёки конфиденциал сифатида кўриб чиқилиши керак эмас.

TRM лойиҳаси иштирокчилари икки вариантдаги конфиденциал шахсий маълумотларга эга ҳужжатларни тақдим этиши лозим:

- Биринчиси барча конфиденциал/шахсий қисмлари ўқишлишига йўл қўймаслик лозим (масалан, ушбу қисмлар қора рангга бўялган) ва натижада мазкур ҳужжатдан ўқувчиларнинг кенг доираси фойдаланилиш имкониятига эга бўлсин;
- Иккинчиси мазкур ҳужжатлар билан ишловчилар томонидан қатъий равишда махфий деб кўриб чиқилиши лозим бўлган барча маълумотлардан иборат (ВТО, Ижроия кенгаши аъзолари, ишчи гуруҳ ва кўмиталар аъзолари, Кенгаш ва котибият ишини қўллаб-қувватлашда бундай ҳужжатларни кўриб чиқиш жараёнида зарур бўлган ташқи

ХДЛнинг тузилмаси →

ХДЛ шакли лойиҳа иштирокчилари тўлдириши лозим бўлган 5 бўлим ва 4 иловадан иборат.

- Лойиҳа бўйича фаолиятнинг умумий таърифи
- Бошланғич кўрсаткич ва мониторинг услубиётини қўллаш
- Лойиҳа бўйича фаолиятнинг давомийлиги/кредитлаш даври
- Табиат, атроф-муҳитга таъсири
- Манфаатдор гуруҳларнинг шарҳлари

1 илова: Лойиҳа бўйича фаолиятдаги иштирокчиларга оид мурожаат учун маълумотлар

2 илова: Давлат томонидан молиялашга оид маълумотлар

3 илова: Асосий линия бўйича маълумотлар

4 илова: Мониторинг режаси

Бошланғич кўрсаткич ва мониторинг услугиёти (Baseline and monitoring methodology)

TRM лойиҳаси учун услугиёт - бу асосий линия сценарийсини қандай йўл билан идентификациялаш, лойиҳанинг қўшимчалигини аниқлаш,

чиқаришлар қисқаришини ҳисоблаш ойиҳа бўйича фаолият учун мониторинг режасини ишлаб чиқишни таърифловчи процедура, жараёндир

Асосий
маълумотлар

TRM лойиҳаси бўйича фаолиятнинг миқёсидан келиб чиқиб услугиётлар қуйдагиларга бўлинади:

- Бир неча услугиётларни бирлаштирувчи маъқулланган консолидацияланган услугиётлар (Approved Consolidated Methodologies - **ACM0001** и т.д.)
- Маъқулланган тўлиқ миқёсли услугиётлар (Approved Methodologies - **AM0001** и т.д.)
- Маъқулланган кичик миқёсли услугиётлар (Approved Small Scale Methodologies - **AMS-I.A, ASM-II.A и ASM-III.A** и т.д.).

Ўрмон хўжалиги бўйича лойиҳалар билан боғлиқ услугиётлар алоҳида гуруҳларга ажратилган (Methodologies for afforestation and reforestation CDM project activities **AR-AM0001** и т.д., **AR-ACM0001** и т.д.).

Маъқулланган услугиёт

- ACM0001, .../** Консолидацияланган
- AM0001, .../** Тўлиқ Миқёсли
- AMS-I.A, ASM-II.A и ASM-III.A, .../** Кичик Миқёсли
- AR-AM0001, ... AR-ACM0001, .../** Ўрмон Хўжалиги Бўйича

Асосий
маълумотлар

ХДЛни тайёрлашда ҳам ХДЛнинг алоҳида, масалан, қўшимчаликни исботлаш бўлимларини ишлаб чиқишга умумий ёндашувни таърифловчи методологик усуллар (methodological tool) қўлланилади.

Услугиётлар, методологик усуллар ҳақидаги маълумотларни ва уларнинг таърифини қуйдаги сайтдан топиш мумкин: <http://cdm.unfccc.int/methodologies>

ХДЛни тайёрлаш жараёнида лойиҳа ишлаб чиқувчилар қуйдагилардан фойдаланишлари мумкин:

- маъқулланган услугиёт;
- янги услугиётни таклиф қилиш; ёки
- маъқулланган услугиётга тузатиш киритиш.

Бошланғич кўрсаткич ва мониторинг услугиёти

Янги услугиёт

Маъқулланган услугиётларнинг биронтаси ҳам ТРМ лойиҳаси бўйича таклиф этилаётган фаолият турига мос келмаган ҳолларда ҲДЛни тайёрлаш жараёнида ишлаб чиқилади.

Янги услугиётни кўриб чиқишнинг ўртача муддати **4 ой**.

Янги услугиётни ишлаб чиқиш ва маъқуллаш процедурасига қуйидаги гуруҳлар жалб қилинган:

А ТРМ лойиҳа иштирокчилари →

- Асосий линия ва мониторинг ҳамда CDM-NM ва CDM-PDD*** шаклини тегишли равишда қўллаган ҳолда ҲДЛнинг янги услугиётини ишлаб чиқадилар.

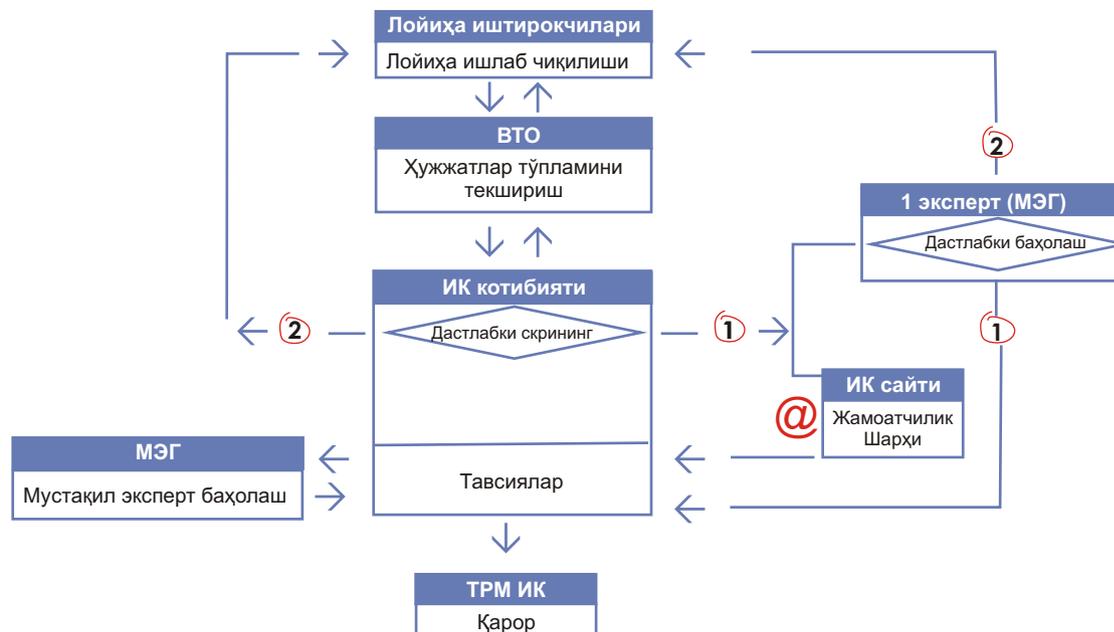
***Янги услугиёт ва ҲДЛни ишлаб чиқиш учун шаклларни қуйидаги сайтдан олиш мумкин <http://cdm.unfccc.int/reference> [қаранг: Хужжатлар дизайни лойиҳа (ҲДЛ) ва базавий линия ва мониторинг учун таклиф этилаётган янги услугиётни тўлдиришга оид қўлланма Guidelines for completing the project design documents (CDM-PDD) and the proposed new baseline and monitoring methodologies (CDM-NM)].

- Аудиторлик компаниясини (ВТО) танлайдилар, у билан шартнома тузадилар ва ВТОга тайёр ҳолатдаги хужжатлар жамланмасини (янги услугиёт + ҲДЛ) тақдим этадилар.

- 1,000 USD миқдорда бадал тўлайдилар (кичик миқёсли лойиҳалар ва ўрмон бўйича лойиҳаларга қўлланилмайди).

***Лойиҳани рўйхатга олишда рўйхатга туриш бадали мазкур суммага камаяди.

- Хужжатларни кўриб чиқиш жараёнида ИК котибиятида юзага келиши мумкин бўлган саволларига жавоб берадилар. Талаб этилган ҳолларда услугиёт ва ҲДЛ матнига тузатишлар киритадилар.

Бошланғич кўрсаткич ва мониторинг услугиёти

Б Ваколатли тезкор орган (ВТО)

- Шакллар, шу жумладан иловаларнинг тўғри тўлдирилганлигини текширади ва бу борада хужжатлар мазмунини таҳлил қилмайди.

- F-CDM-NM*** шаклини тўлдиради ва бошқа хужжатлар билан бирга ИК котибиятига тақдим этади.

****«TPM: таклиф этилаётган янги услугиётнинг шакли» [CDM: Proposed new methodology form (F-CDM-NM)]*

- Тақдим этилган хужжатларни уларни котибиятга беришдан аввал дастлабки малакавий баҳоланишини ихтиёрий равишда ўтказиши мумкин.

****Бу ҳолатда кўриб чиқиш учун тақдим этилган ариза Услугиётлар бўйича экспертлар гуруҳининг (МЭГ) дастлабки экспертизасисиз қабул қилинган ҳисобланади (қуйида қаранг: Услугиётлар бўйича экспертлар гуруҳи, 1 банд).*

В ИК Котибияти

- Талаб этилаётган хужжатлар тўлиқ ҳажмда тақдим этилганлиги, шакллар тўғри тўлдирилганлиги ва услугиётни кўриб чиқишга оид бадал тўланганлигини текширади.

- F-CDM-NMas*** шаклида тақдим этилган баҳолаш мезонларидан фойдаланган ҳолда икки баллик тизим (1, 2) бўйича янги услугиётнинг дастлабки скринингини ўтказилади. **2 балл** олган услугиётлар кейинги кўриб чиқиш босқичларидан тушиб қолади.

****«TPM: таклиф этилаётган янги услугиётни баҳолаш учун шакл» (CDM: Proposed new methodology assessments form F-CDM-NMas),*

- Янги услугиётни бошқа хужжатлар билан бирга МЭГ аъзоларининг бирига кўриб чиқиш учун тақдим этади.

- Янги услугиётни маълумлаш тўғрисидаги тавсиянинг хомаки вариантини тайёрлайди ва уни МЭГга тақдим этади.

****Тавсияларни тайёрлашда барча материаллар (кенг омма, МЭГ шарҳи, экспертлар тавсиялари) умумлаштирилади, зарурат бўлганда, лойиҳа иштирокчиларидан қўшимча маълумотлар сўралади.*

- Янги услугиётга оид хужжатлар ва унинг тасдиқланиш босқичлари ҳақидаги маълумотларни ИК сайтида жойлаштиради.

Г Услугиётлар бўйича экспертлар гуруҳи (МЭГ)

- Янги услугиёт сифатини агар бу ВТО томонидан дастлаб бажарилмаган ҳолда баҳолайди.

- Юқори балл (1) олган услугиёт кўриб чиқиш учун қабул қилинган ҳисобланади ҳамда ИК ва МЭГга юборилади.
- 2 балл олган услугиёт лойиҳа иштирокчиларига қайтариб берилади. У қайта ишланганидан сўнг кўриб чиқиш учун такроран тақдим этилиши мумкин, лекин бу ҳолда бадал қайтадан тўланади.

- ИК котибиятида бўлган рўйхатдан икки нафар экспертларни танлайди ва улар F-CDM-NMex_3d/2d***шаклларида фойдаланган ҳолда янги услугиётнинг асосланганлигини баҳолашлари ҳамда МЭГ учун тавсияларни тайёрлаши лозим. Экспертиза **10 кун** давомида амалга оширилади.

****«TPM: таклиф этилаётган янги услугиёт экспертининг шакли етакчи/иккинчи кўриб чиқиш»- [CDM: Proposed new methodology expert form lead review/second review (F-CDM-NMex_3d/2d)].*

(Давоми кейинги саҳифада)

Бошланғич кўрсаткич ва мониторинг услугиёти

Г | Услугиётлар бўйича экспертлар гуруҳи (МЭГ)

- F-CDM-NMSUMmp*** шаклидан фойдаланган ҳолда янги услугиётни маъқуллаш бўйича дастлабки тавсияларни тайёрлайди ва уларни юзага келган саволларга аниқлик киритишлари учун котибият орқали лойиҳа иштирокчиларига юборади.

****Таклиф этилаётган янги услугиёт гуруҳга узоғи билан унинг кейинги мажлисигага 10 ҳафта қолган муддат давомида юборилиши лозим.*

****«TRM: Таклиф этилаётган янги услугиёт экспертлар гуруҳининг Ижроия кенгашига киритилаётган тавсиялар резюмеси». [CDM: Proposed new methodology Panel recommendations to the Executive Board” (F-CDM-NMSUMmp)].*

- Янги услугиётни маъқуллаш бўйича якуний тавсияларни тайёрлайди ва уларни кўриб чиқиш учун ИКга тақдим этади. Ушбу тавсиялар қуйидагича бўлиши мумкин:

- Услугиётни кичик тузатишлар билан маъқуллаш.
- Янги услугиётни ўзгаришлар киритган ҳолда қайта кўриб чиқиш.
- Янги услугиётни маъқулламастик.

****Агар лойиҳа иштирокчилари 3 ой давомида МЭГнинг дастлабки тавсияларида кўрсатилган мулоҳазаларига жавоб бера олмаган бўлсалар, бу ҳолда услугиёт чақириб олинади.*

Д | TRM бўйича Ижроия кенгаши (ИК)

- Таклиф этилаётган янги услугиётни маъқуллаш тўғрисида қарор қабул қилади.

- Янги услугиётни кўриб чиқиш жараёнида, зарурат ҳолларда МЭГ раиси билан консултациялар ўтказилади.

Ж | Кенг жамоатчилик

- Янги услугиёт ИК сайтида жойлаштирилганидан сўнг **15 кун** давомида истаган шахслар F-CDM-NMpu*** шаклидан фойдаланган ҳолда ўз шарҳларини юборишлари мумкин.

****«TRM: таклиф этилаётган янги услугиёт жамоатчилик шарҳлари учун шакл» [CDM: Proposed new methodology public comments form (F-CDM-NMpu)].*

Асосий линия ва мониторингнинг маъқулланган услугиётини қайта кўриб чиқиш

TRM бўйича мавжуд шартлар ва жараёнлар базавий линия ва мониторингнинг маъқулланган услугиётлари ва услугиётга оид усулларни агар бунини улар томонидан таклиф этилаётган TRM лойиҳасининг ўзига хос жиҳатлари талаб этаётган бўлса қайта кўриб чиқишни назарда тутати.

А | Лойиҳа иштирокчилари

- Маъқулланган услугиёт ёки услугиётга оид усулни қайта кўриб чиқишни амалга оширади.

- Аудиторлик компаниясини (ВТО) танлаб, у билан шартнома тузади.

- ВТОга қуйидагилардан иборат бўлган ҳужжатлар мажмуини тақдим этади:

- Услугиётлар бўйича экспертлар гуруҳига маъқулланган услугиётни қайта кўриб чиқишига оид расмий сўровни тақдим этиш учун F- CDM-AR-Rev*** шакли.

****«TRM: Услугиётлар бўйича экспертлар гуруҳига маъқулланган услугиётни қайта кўриб чиқишига оид расмий сўровни тақдим этиш учун шакл» [CDM: Form for submission of requests for revision of approved methodologies to the Methodological Panel (F-CDM-AR-Rev)]*

- Услугиёт ёки усулнинг қайта кўриб чиқилган версиясини матндаги ўзгаришларни алоҳида ажратиб кўрсатган ҳолдаги варианты.

- ҲДЛнинг ҳеч бўлмаганда А-С бўлимлари ва иловалари тўлдирилган варианты.

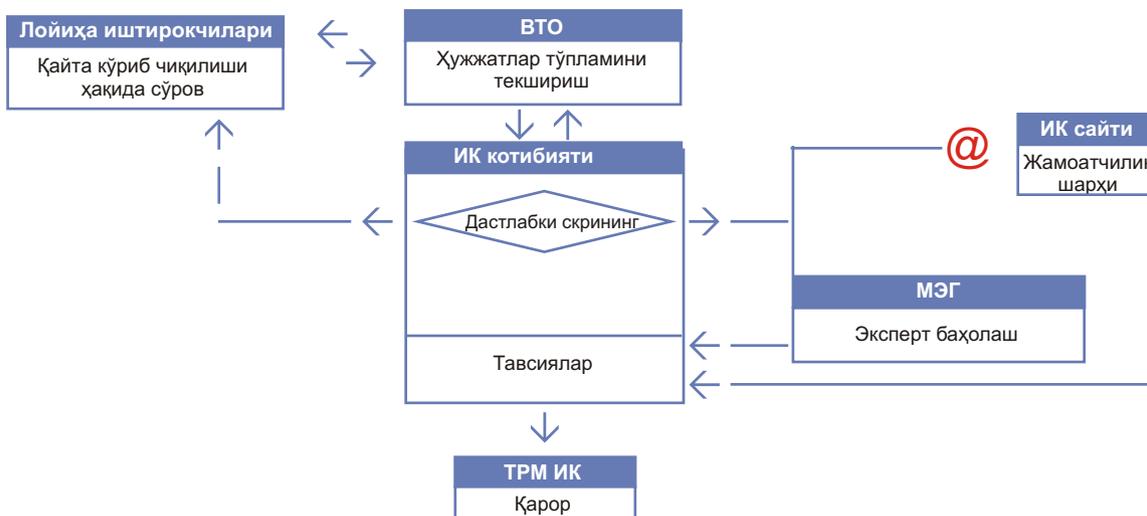
Бошланғич кўрсаткич ва мониторинг услугиёти

Б Ваколатли тезкор орган (ВТО) →

- Тақдим этилган ҳужжатларнинг тўлиқлигини ҳамда ҳужжатлар қай даражада ИК талабларига жавоб беришини текширади.
- ИК котибиятига ҳужжатларни топширади.

В ИК Котибияти →

- Талаб этилаётган ҳужжатлар тўлиқ ҳажмда топширилганлигини ва шакллар тўғри тўлдирилганлигини текширади.
- Қайта кўриб чиқилаётган услугиёт ёки услугиётга тегишли усул бўйича тавсиялар вариантини тайёрлайди ва уларни бошқа ҳужжатлар билан бирга ИКга тақдим этади.
- Тақдим этиш куни сифатида қайта кўриб чиқилган услугиётни маъқуллашга оид ариза тушган кун ҳисобланади.
- ИК сайтида қайта кўриб чиқилган услугиёт бўйича ҳужжатларни жойлаштиради.

Г Услугиётлар бўйича экспертлар гуруҳи (МЭГ) →

- Котибият томонидан тайёрланган тавсияларнинг экспертизасини ўтказди ва уларни ўзининг кейинги мажлисида кўриб чиқади.
- ****Тақлиф этилаётган қайта кўриб чиқилаётган услугиёт МЭГа узоғи билан унинг кейинги мажлисига 6 ҳафта муддат қолганда топширилиши керак.*
- Аҳамиятга эга дадиллар ва олдинги тажрибадан келиб чиққан ҳолда, ИКга қуйидагиларни тавсия қилади:
 - Маъқулланган услугиёт ёки усулдан уларга эҳтимол кичик ўзгартиришлар киритган ҳолда фойдаланишни давом эттириш.
 - Маъқулланган услугиётни қайта кўриб чиқиш ва маъқулланган услугиётнинг олдинги версиясини алмаштириш.

Бошланғич кўрсаткич ва мониторинг услугиёти

Д | ТРМ бўйича
Ижроия кенгаши →

Маъқулланган услугиёт ёки усулни қайта кўриб чиқиш тўғрисида ўзининг навбатдаги мажлисида қарор қабул қилади.

Ж | Кенг
жамоатчилик →

Маъқулланган услугиётни қайта кўриб чиқишга оид шарҳлар тайёрлайди ва уларни умумлаштириш учун ИК котибиятига тақдим этади.

**ТРМ лойиҳаларга
услугиётлар
қайта кўриб
чиқилишининг
таъсири** →

Қайта кўриб чиқилган услугиёт бундан олдингисининг ўрнини босади ва у ИК веб-сайтида эълон қилинган кундан кейин **14 кун** ўтгандан сўнг кучга кирган ҳисобланади.

****Эълон қилинган кун ИК мажлиси ҳақида сайтда ҳисобот эълон қилингандан сўнг 5 кун ўтгандан кейинги давр*

Маъқулланган услугиётни қайта кўриб чиқиш мазкур услугиётлар кучга киргандан кейин рўйхатга олинган лойиҳалар бўйича фаолиятдагина қўлланилиши мумкин ва қуйидагиларга таъсир кўрсатмайди:

- Кредитлашнинг бутун даври мобайнида рўйхатга олинган лойиҳалар.
- ИК веб-сайтида шарҳлаш учун жойлаштирилган валидация босқичидаги лойиҳалар, фақат агар лойиҳа қайта кўриб чиқиш кучга кирган санадан кейинги **8 ой** мобайнида рўйхатга олиниши учун тақдим этилиши шарти билан.

Шу каби саъй-ҳаракатлар қайта кўриб чиқиш натижасида бир ёки икки маъқулланган услугиётлар олиб ташланган ҳолатлардаги услугиётларга нисбатан амалга оширилади.

**Услугиётнинг
амал
қилишини
тўхтатиш** →

Агар услугиётни қайта кўриб чиқиш жиддий оқибатларга олиб келиш эҳтимоли бўлса, ИК услугиётнинг амал қилишини зудлик билан тўхтатиш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин. Мазкур услугиётдан фойдаланадиган лойиҳалар услугиёт амал қилиниши тўхтатилгандан кейин ИК қарор қабул қилгандан кейинги кечи билан учинчи мажлисида қарор қилмагунга қадар **4 ҳафта** ўтгандан сўнг рўйхатга олиниши учун топширилиши мумкин эмас. Услугиётнинг амал қилиши тўхтатилиши ҳақидаги маълумот ИК сайтида жойлаштирилади.

Маъқулланган услугиётни қўллашга оид расмий сўровлар

Маъқулланган услугиёт ёки методологик усул қўлланилишига нисбатан шубҳа пайдо бўлганда, ВТО ёки лойиҳа иштирокчилари ВТО орқали ИКга расмий сўров юборишлари мумкин.

А | Лойиҳа
иштирокчилари →

F-CDM-AM-Subm*** махсус шаклидан фойдаланиб, сўровни тузишлари ва ўзаро шартнома тузилган ВТОга тақдим этишлари лозим

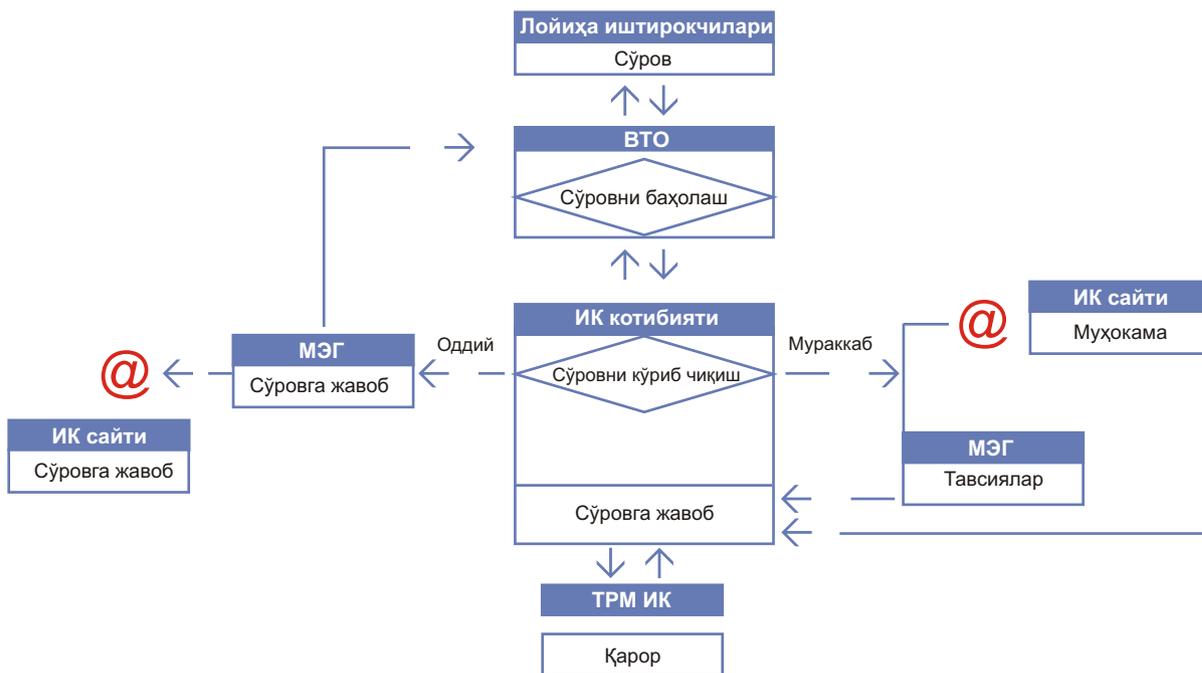
****«ТРМ: Маъқулланган услугиётга оид сўровларни Услугиётлар бўйича экспертлар гуруҳига ВТОдан тақдим этиш учун шакл» [CDM: Form for submission of queries from DOEs to the Methodological Panel regarding the application of approved methodologies (F-CDM-AM-Subm)].*

Бошланғич кўрсаткич ва мониторинг услугиёти

Б Ваколатли тезкор орган (ВТО)

- F-CDM-AM-Subm махсус шаклни тўлдиради ва ўз сўровини ИК котибиятига топширади.
- Лойиҳа иштирокчилари сўровини у маъқулланган услугиётни қайта кўриб чиқиш ёки унинг қўлланилишини кенгайтириш учун юборилмаганлигини баҳолайди.
- Лойиҳа иштирокчилари сўровини электрон шаклда котибиятга юборади.
****ВТО лойиҳа иштирокчиларидан F-CDM-AM-Subни олгандан сўнг 5 кундан кечикмаган ҳолда сўровни тақдим этиши лозим.*

В ИК котибияти

Сўровни МЭГдан тайинланган икки нафар экспертга сўровга оид жавобнинг хомаки вариантини тайёрлашда у оддий деб таснифланган ҳолда дастлабки кўриб чиқиш учун беради.

****Экспертлар жавобни 2 кун давомида тайёрлайдилар ва уни Услугиётлар бўйича экспертлар гуруҳининг раисиди тасдиқлайдилар. Сўровга жавоб ВТОга юборилади, сайтга жойлаштирилади ва Экспертлар гуруҳи ҳисоботида киритилади.*

- Сўровни ИК, Услугиётлар бўйича экспертлар гуруҳига хомаки вариантини тайёрлашда у мураккаб деб таснифланган ҳолатда тақдим этилади ва уни ИК сайтида жойлаштирилади.

****Сўров Экспертлар гуруҳига узоғи билан у кўриб чиқиладиган кейинги йиғилишгача 6 ҳафта қолган муддат давомида тақдим этилиши лозим.*

Бошланғич кўрсаткич ва мониторинг услугиёти

Г | **Услугиётлар
бўйича
экспертлар
гуруҳи (МЭГ)**

- Оддий сўров деб таснифланган сўровни дастлабки кўриб чиқилишида иштирок этади.
- Экспертнинг хулосаси ва котибият томонидан тайёрланган жавобнинг хомаки вариантыга асосланган ҳолда мураккаб деб таснифланган сўров бўйича тавсияларни тайёрлайди.

В | **ТРМ бўйича
Ижроия кенгаши**

МЭГ томонидан тайёрланган сўров бўйича барча тавсияларни агар улар ИК томонидан унинг кейинги мажлисида кўриб чиқилмаган ҳолатида маъқуллайди.

Ўжжатлар дизайни лойиҳасининг асосий элементлари (ХДЛ) (Project Design Document - PDD)

ХДЛни асосий элементларига базавий линия сценарийсини, шу жумладан, лойиҳа чегаралари, кредитлаш даври ва лойиҳа ўтиши, кўшимчалиги ҳамда ҳавога чиқаришлар қисқариши ҳисоблари ва ҳавога чиқаришлар қисқариши мониторингига оид таърифни киритиш мумкин.

Бундан ташқари, ХДЛ ТРМ лойиҳа фаолиятининг атроф-муҳит ва табиатга таъсирини баҳолаш ҳамда манфаатдор гуруҳларнинг шарҳлари кўриб чиқилади.

Асосий/базавий линия (БЛ) (baseline - BL)

Асосий линия ёки бошланғич шароитлар - бу агар таклиф этилаётган ТРМ фаолияти келгусида бўлмаган тақдирда юзага келиши мумкин бўлган ИГнинг антропоген чиқаришларини ифодаловчи ва ҳаққонийлик даражасига эга сценарийдир.

Умумий қоидалар

- АЛ аниқ лойиҳа асосида ИК томонидан маъқулланган услубиётга мувофиқ ишлаб чиқилади.

*****АЛни ишлаб чиқишда тегишли миллий/секторал сиёсатни, жумладан ислохотлар ва ривожланишнинг иқтисодий режалари ҳамда энергетикани ислох қилиш, кўриб чиқиётган сектордаги иқтисодиётни ҳисобга олиш зарур.**

- Лойиҳа чегараси доирасида АЛ КП томонидан назорат қилинадиган барча ИГ чиқаришларини қамраб олади.

- АЛни танлаш ошқора ва консерватив усул билан амалга оширилиши мумкин.

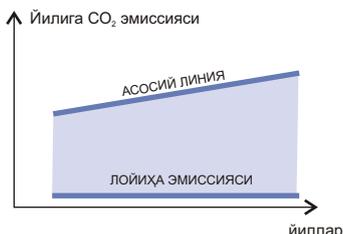
*****Ошқоралик** ХДЛ маълумотларидан фойдаланганда ҳар қандай учинчи томон ҳавога чиқаришлар қисқаришига оид ҳисоб-китобларни бажарилиши ва ХДЛда кўрсатилган натижани олиши мумкинлигини назарда тутади.

*****Консерватизм** АЛ чиқаришларини баҳолаш учун параметрларни танлашда чиқаришларнинг энг кам даражасини берувчиларини танлашни назарда тутади.

- АЛ сценарийсини белгилашда таклиф этилаётган ТРМ лойиҳа ўрнида юзага келиши мумкин бўлган воқеа ривож баҳоланиши сабабли бунини турли муқобил сценарийлар шаклида тасаввур қилиш мумкин, жумладан:

- «Ҳар доимгидек ишлар», яъни ишлаб чиқариш/ завод мавжуд тартибда, ҳеч қандай ўзгаришларсиз ёки кичик ўзгаришлар билан ишлашни давом эттирмоқда.***
- Лойиҳа бўйича таклиф этилаётган фаолиятни ТРМ компонентсиз бажариш.

*****ТРМ лойиҳа ишлаб чиқувчиси мавжуд технологиялар, жараёнлар ёки ишлаб чиқаришларни ва уларнинг энг эҳтимолий ривожланишини (технологиялар, тарифлар, мувофиқлаштирувчи ва ижтимоий сиёсат, бозор тўсиқлари ва ҳ. эътиборга олган ҳолда) ҳамда у билан боғлиқ манбалар ва ИГнинг ҳавога чиқаришлари оқимини аниқ таърифлаб бериши керак.**

Асосий линия сценарийси

АЛ сценарийси мазкур фаолият тури учун фойдаланадиган услубиётлар талабларига мувофиқ қатъий равишда ишлаб чиқилади.

Ҳужжатлар дизайни лойиҳасининг асосий элементлари

Асосий линия сценарийси

Лойиҳа ишлаб чиқувчи В.1, В.2, В.4 бўлимларини тўлдиради, бунинг учун:

- Таклиф этилаётган фаолият тури учун мос келган услубиётни маъқулланган услубиётлар рўйхатидан танлаб олади.

***Сайт <http://cdm.unfccc.int/methodologies>.

- ТРМ лойиҳа бўйича таклиф этилаётган фаолият ҳар бир қўлланилиш шартига мослигини кўрсатган ҳолда услубиёт танланишини асослаб беради.

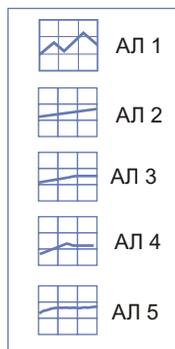
- Асосий линия услубиётга мувофиқ қандай йўл билан энг мақбул сценарий танланганлигини тушунтиради.

***Агар сценарийни танлашда босқичли ёндашув назарда тутилган бўлса, унда ҳар бир босқич таърифланади ва унга ҳужжатлар илова қилинади. Барча эҳтимол тутишлар ва асосланишлар тушунтирилади ва ҳужжат билан тасдиқланади. АЛ сценарийсини аниқлаш учун қўлланиладиган барча маълумотлар (ўзгарувчи, параметрлар, маълумотлар манбалари ва ҳ.) ошкора тарзда намоиш этилади.

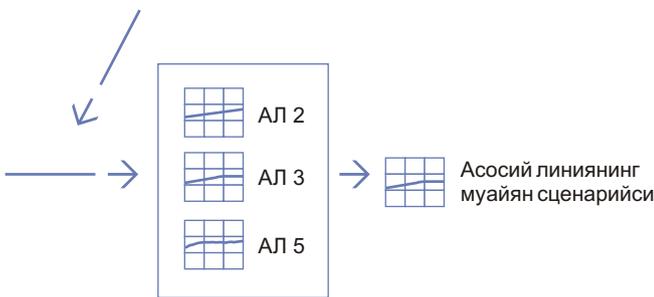
- АЛнинг танланган сценарийсини, жумладан ТРМ лойиҳаси бўйича фаолият бўлмаган ҳол-да юзага келиши мумкин бўлган фаолиятларда қўлланилиши мумкин бўлган технологиялар-ни батафсил таърифлайди.

****Асосий линия сценарийларини таърифлашда уларга схема, диаграмма ва карталарни илова қилиш мақсадга мувофиқ.

Асосий линия сценарийси

Таҳлил давомида миллий қонунчиликка мос бўлмаган, муайян тўсиқларга эга ёки бошқа сабабларга кўра қабул қилинмаган вариантлар

ТРМ лойиҳа чегаралари

Лойиҳа чегаралари лойиҳа бўйича фаолиятга алоқадор ва лойиҳа иштирокчилари томонидан назорат қилиниши мумкин бўлган ИГ ҳавога антропоген чиқаришларининг барча муҳим манбаларини қамраб олиши лозим.

Лойиҳа ишлаб чиқувчиси

- В.3 бўлимини тўлдиради, бунинг учун:

- ТРМ лойиҳа чегарасига киритилган ҳавога чиқаришлар манбалари ва ИГни АЛ ва лойиҳа учун ИГ ҳавога чиқаришларини ҳисоблаш мақсадида таърифлайди. (қаранг: қуйидаги жадвал).

***Агар услубиёт танлаш ишқонини берса газ ёки манбани лойиҳа чегараларига киритиш керакми -танланган ҳолат тушунтирилиши лозим ва зарурат бўлганда асослаб берилиши керак.

Ҳужжатлар дизайни лойиҳасининг асосий элементлари

TRM лойиҳа чегаралари (Project's boundary)

Манба	Газ	Киритилганми?	Изоҳ/исбот
Асосий линия			
1 манба	CO ₂		
	CH ₄		
	N ₂ O		
2 ва ҳ. манба	CO ₂		
	CH ₄		
	N ₂ O		
Лойиҳа бўйича фаолият			
1 манба	CO ₂		
	CH ₄		
	N ₂ O		
2 ва ҳ. манба	CO ₂		
	CH ₄		
	N ₂ O		

- Асбоб-ускуна, тизимлар ҳамда масса ва энергия оқими кўрсатилган лойиҳа чегаралари диаграммасини тайёрлайди. Жумладан, диаграммада ҳавога чиқаришлар ва газлар манбалари ҳамда мониторинг учун ўзгарувчилар кўрсатилиши керак.

Лойиҳа чегаралари

Ҳужжатлар дизайни лойиҳасининг асосий элементлари

Кредитлаш даври (Crediting period)

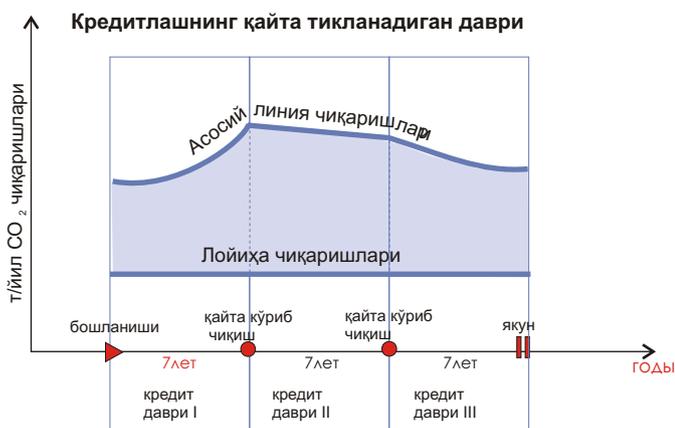

Кредитлаш даври - бу ТРМ лойиҳасини амалга ошириш давомида олинган ИГ ҳавога чиқаришларининг қисқариши верификацияланган ва сертификатланган вақт оралиғидир. Кредитлаш даврини танлашда икки муқобил ҳолат кўриб чиқилади:

- **10 йил** муддат давомийлигига эга қайд этилган кредитлаш даври.
- Кредитлашнинг қайта тикланувчи даври **7 йилдан** ошмайди, 2 марта такрорланиши мумкин, умумий давомийлиги - **21 йил**.

*** *Кредитлаш даврининг ҳар бир қайта тикланиш вақтида ВТО АЛ ўзгармаганлигини текширади ва бу ҳақда ИКни хабардор қилади.*

Кредитлаш даври лойиҳанинг техник амал қилиш вақтидан ошмаслиги лозим.

Лойиҳа ишлаб чиқувчиси

- ҲДЛдаги С бўлимини тўлдирди, бунинг учун:

- Лойиҳа бўйича фаолиятнинг бошланиш муддатини*** ёки амалга ошириш/қурилиш/амалий ҳаракатлардан бошланган энг эрта муддатини аниқлайди.

*** *ҲДЛда нафақат лойиҳа бўйича фаолиятнинг бошланиш муддати, балки ҳужжатларга асосланган далиллар билан мазкур муддат қандай йўл билан аниқланганлиги ҳақидаги таърифни ҳам кўрсатиш лозим.*

Агар лойиҳа бошланиши муддати ҲДЛнинг ИК сайтида кенг жамоатчилик шарҳларини олиш учун эълон қилинган санасидан анча эрта бўлса, бу ТРМ лойиҳани амалга ошириш натижасида олинган фойдали жиҳатлар лойиҳа бўйича фаолият бошланиши муддатигача жиддий кўриб чиқилганлигига оид таърифни тақдим этиш керак

- Таклиф этилаётган ТРМ лойиҳада қайси кредитлаш даври белгиланган ёки қайта тикланадиган даври қўлланилишини танлайди.

*** *Кредитлаш даври ТРМ лойиҳа рўйхатдан ўтган санадан кейингина бошланиши мумкин.*

Ваколатли тезкор орган (ВТО)

Кредитлашнинг қайта тикланадиган даврида ҳар бир **7 йилдан** сўнг лойиҳанинг АЛ ҳали кучга эгалиги ёки АЛ қайта тикланганлигини аниқлайди ва бу ҳақда ИКни хабардор қилади.

Ҳужжатлар дизайни лойиҳасининг асосий элементлари

Сизиб чиқишлар (Leakage)

Сизиб чиқишлар лойиҳа доирасидан ташқарида юз бераётган ҳамда ўлчанадиган ва лойиҳа бўйича фаолиятга алоқадор ҳисобланган ИГнинг ҳавога антропоген чиқишларининг тоза ўзгаришини белгилайди.

Сизиб чиқишлар ижобий (ҳавога чиқишлар чиқаришининг ошиши) ва салбий (ҳавога чиқишлар пасайиши) бўлиши мумкин.

Сизиб чиқишларни белгилаш лойиҳа иштирокчилари сизиб чиқишлар ҳисобига юз бераётган ҳавога чиқаришларни назорат қилиши мумкинлигини назарда тутди. Одатда, услубиёт лойиҳа бўйича фаолият натижасида қандай сизиб чиқишлар юзага келиши мумкинлигини ва улар қандай ҳисобланиши лозимлигини ифодалайди.

Қўшимчалилик (Additionality)

TRM лойиҳаси натижасида ИГнинг ҳавога чиқишлари қисқарганида лойиҳа қўшимча ҳисобланади.

Айрим ҳолларда қўшимчаликни “TRM сифатида рўйхатга олинмиш имконисиз лойиҳа бўйича таклиф этилаётган фаолият бажарилиши мумкинлигининг эҳтимоли паст” бўлган ҳолатни кўриб чиқади.

Қўшимчаликни исботлашда қуйидаги методологик усуллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- «Қўшимчаликни баҳолаш ва намоён этиш учун усул» [Tool for demonstration and assessment of additionality]
- «Асосий линия сценарийсини белгилаш ва қўшимчаликни исботлаш учун қўшма усул» [Combined tool to identify the baseline scenario and demonstrate additionality].

Сайт <http://cdm.unfccc.int/methodologies>.

Қўшма усул ҳолатида бир вақтнинг ўзиде АЛ сценарийсини идентификациялашни ва қўшимчаликни исботлашни бажарадилар (В.5 ёки В.4 бўлимини тўлдирдилар).

ҲДЛни тайёрлаш учун қўлланиладиган услубиётда қўшимчаликни исботлашга қайси усулни қўллаш кераклиги кўрсатилади.

Лойиҳа ишлаб чиқувчиси ҲДЛдаги В.5 бўлимини тўлдирди, бунинг учун:

- Танланган услубиётга мувофиқ қандай ва нима учун лойиҳа бўйича фаолият қўшимчилигини ва бунинг натижасида АЛнинг сценарийси эмаслигини тушунтиради.

****Агар исботлаш процедураси бир неча босқичдан иборат бўлса, унда ҳар бир босқични таърифлайди ва унинг натижаларига тегишли ҳужжатларни илова қилади. Барча эҳтимол тутишлар ва асослаб беришларни тушунтиради ва ҳужжатли асосда тасдиқлайди. Қўшимчаликни баҳолаш ва исботлаш учун қўлланиладиган барча маълумотларни (ўзгарувчилар, параметрлар, маълумотлар манбалари ва ҳ.) ошқора намоён этади.*

- Лойиҳа бошланиш муддати валидация босқичидан олдин бўлганда, таклиф этилаётган лойиҳа амалга оширилиши ҳақидаги қарорни қабул қилишда TRM компоненти салмоқли ўрин тутганига оид исботларни тақдим этади***.

****Исбот лойиҳа амалга оширилиши бошланишигача ёки бошланиш вақтида чоп этилган расмий ҳужжатларга асосланиши лозим. Инвестициявий қарор қабул қилинган сана, қурилиш ишлари бошланган кун, ишга тушиши ва маҳсулот ишлаб чиқариш бошланган санага оид маълумотлар кўрсатилган лойиҳа амалга оширилиши жадвали тузилади. Қўшимча равишда ИКда лойиҳани рўйхатдан ўтказиш учун кўрилган чора-тадбирлар жадвали тақдим этилади. Жадваллар илова қилинган ҳужжатлар билан бирга валидация босқичида ВТОга топширилади.*

Ҳужжатлар дизайни лойиҳасининг асосий элементлари

Ҳавога
чиқаришларнинг
қисқариши
(Emission reductions) →

TRM лойиҳада ИГ чиқишларининг қисқариши АЛ чиқишлари, лойиҳа бўйича чиқишлар ва сизиб чиқишлари ўртасидаги айирмага тенг.

Чиқаришларнинг қисқаришини ҳисоблашни мазкур TRM лойиҳа учун танланган, маъқулланган услубиётга мувофиқ бажарадилар.

Лойиҳа ишлаб чиқувчиси - ҲДЛда В.6 бўлимни тўлдирди, бунинг учун:

- Таклиф этилаётган лойиҳа бўйича фаолиятга чиқаришларни ҳисоблаш бўйича маъқулланган услубиёт процедуралари (АЛ, лойиҳа ва сизиб чиқишлар) ва чиқаришларнинг қисқаришини ҳисоблашлар қўлланилиши мумкинлигини тушунтиради.

- Агар услубиёт турли сценарий ёки ҳолатлардан иборат бўлса, унда лойиҳа бўйича фаолиятга қайси сценарий ва ҳолатлар қўлланилиши мумкинлигини тушунтиради ва тасдиқлайди.
- Агар услубиёт бетараф бўлиш бўйича турли коэффицентларни таклиф этаётган бўлса, унда бетараф бўлиш бўйича қайси коэффицент ва неча танланганлигини тушунтиради ва тасдиқлайди.

- Кредитлаш даврида мониторинг қилинмайдиган ва лойиҳа валидация қилингунга қадар бир марта белгиланадиган маълумот ва параметрлар бўйича ахборотларни алоҳида бўлимга (В.6.2) ажратади.

****Бу ўлчанган ёки бошқа манбалар (масалан, расмий статистика, эксперт баҳолар, ИҲЭГ, шахсий маълумотлар, тижорат ёки илмий адабиётлар ва ҳ.)дан танланган сара маълумотлардан иборат бўлади.*

- Ҳар бир параметр учун сон жиҳати ёки муҳим ҳолатларда миқдорга оид маълумотларни тақдим этади (қуйидаги жадвални қаранг). Жумладан:

- Далилий аҳамиятини агар вақт қаторлари ёки бир неча ўлчовлар бажарилаётган тақдирда танлашни батафсил тушунтирган ҳолда беради.
- Маълумотлар манбалари танланганлигини тушунтиради ва тасдиқлайди. Зарурат бўлганда изоҳлар ёки қўшимча маълумотларни беради.
- Агар маънолар ўлчовлар асосида аниқланган бўлса, ўлчаш усуллари ва процедуралари (яъни, қандай стандартлар қўлланилганлиги)нинг таърифини киритади ҳамда масъул шахслар, ўлчаш санаси ва натижаларини кўрсатади.

Маълумотлар/параметрлар

Маълумотлар бирлиги:

Таърифи:

Фойдаланилаётган маълумотлар манбаи:

Қўлланилаётган асос:

Маълумотлар танланишининг исботи ёки ўлчовлар усули ва процедураларининг далилий қўлланилишини таърифлаш:

Бошқа шарҳлар

Кичик миқёсли TPM лойиҳалар (Small scale CDM project)

Кичик хажмли ҳавога чиқаришлар билан TPM лойиҳаларни тайёрлаш ва амалга оширишни соддалаштириш учун уларни алоҳида, яъни кичик миқёсли TPM (KM TPM) лойиҳалар гуруҳига ажратадилар

КМ TPM
лоyiҳалар
турлари

TPM доирасида уч турдаги кичик миқёсли фаолиятни кўриб чиқадилар:

I тури: максимал қуввати **15*** МВт** гача ёки тегишли эквивалентга эга бўлган қайта тикланадиган энергия манбалари билан боғлиқ лойиҳалар.

****Таклиф этилаётган лойиҳа КМ фаолиятга мос ёки мос эмаслигини баҳолашда қурилманинг паспортга оид эмас, балки амалдаги қувватини кўриб чиқадилар.*

II тури: энергия самарадорлиги бўйича лойиҳалар, улар амалга оширилиши натижасида энергиянинг талаб ёки таклиф борасида истеъмол қилиниши йилига **60 Гвт.ч.** дан ошмаган эквивалентда қисқариши юз беради.

III тури: ҳавога антропоген чиқишларни **60 минг тонна CO₂-эқв./йилига** қисқартирадиган лойиҳа бўйича бошқа фаолиятлар***.

***III турга биомасса чириши натижасида, маиший ва саноат чиқиндилари уюмларида, оқава сувларда пайдо бўладиган метанни туттиш ва утилизация қилиш ҳамда транспорт, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳалар бўйича лойиҳалар киради.*

Ҳар бир тур алоҳида категорияларга бўлинади.

****Ҳозирги кунда TPM лойиҳалар бўйича КМ фаолиятнинг 40 категорияси, демак тегишли равишда асосий линия ва мониторингнинг 40 соддалаштирилган услу-*

Кичик миқёсли фаолият турлари

I	$W_{max} \leq 15 \text{ МВт}$	энергиянинг қайта тикланувчи манбалари билан боғлиқ лойиҳалар
II	$\Delta E \leq 60 \text{ Гвт.ч/год}$	энергия самарадорлиги бўйича лойиҳалар
III	$\Delta \text{ИГ} \leq 60 \text{ тыс. Т}$ Йилига CO ₂ -эқв.	антропоген чиқаришлар қисқариши бўйича лойиҳалар

TPM лойиҳа бўйича КМ фаолият учун асосий линия ва мониторингнинг услугиёти

Услугиётнинг
ўзига
хосликлари

Лойиҳа бўйича КМ фаолият учун асосий линия ва мониторинг услугиёти қуйидаги сайтда келтирилган тегишли шаклга*** мувофиқ ишлаб чиқилади <http://cdm.unfccc.int/reference>.

****«Таклиф этилаётган янги кичик миқёсли услугиёт учун шакл» [Form for proposed new small scale methodologies (CDM-SSC-NM)]*

Янги КМ услугиётни маъқуллаш процедураси***, асосан, TPM лойиҳа бўйича тўлиқ миқёсли фаолият учун мўлжалланган процедура билан ўхшайди (юқорида қаранг: «Асосий линия ва мониторинг услугиёти»).

Кичик миқёсли ТРМ лойиҳалар

Услугиётнинг ўзига хосликлари →

Фарқли жиҳати - турли босқичлардан ўтиш муддати бир мунча камроқ ва услугиётларни **Кичик миқёсли лойиҳалар бўйича ишчи гуруҳи** баҳолайди.

***«*Таклиф этилаётган янги кичик миқёсли услугиётни тақдим этиш ва кўриб чиқиш учун процедура*» [Procedures for the submission and consideration of a proposed new small scale methodology]

Маъқулланган КМ услугиётни қайта кўриб чиқиш процедураси***, асосан, ТРМ лойиҳаси бўйича тўлиқ миқёсли фаолиятга оид процедура билан мос келади. Фарқли жиҳати турли босқичлардан ўтиш муддати бир мунча камроқ ва услугиётларни Кичик миқёсли лойиҳалар бўйича ишчи гуруҳи баҳолайди.

***«*Маъқулланган кичик миқёсли услугиётнинг ТРМ бўйича Ижроия кенгаши томонидан қайта кўриб чиқиш учун процедураси*» [Procedures for the revision of an approved small scale methodology by the Executive Board]

Маъқулланган КМ услугиётнинг қўлланилишига оид тушунтиришлар учун сўровни тақдим этиш ва кўриб чиқиш процедураси***, асосан, ТРМ лойиҳаси бўйича тўлиқ миқёсли фаолиятга оид процедура билан мос келади.

Фарқли жиҳати - сўров баҳоланишини **Кичик миқёсли лойиҳалар бўйича ишчи гуруҳи олиб боради.**

***«*Маъқулланган КМ услугиётнинг қўлланилишига оид тушунтиришлар учун сўровни тақдим этиш ва кўриб чиқиш процедураси*» [Procedures for the submission and consideration of request for clarification of the application of approved small scale methodology].

Кичик миқёсли фаолият учун ҳужжатлар дизайни лойиҳаси (Project Design Document for Small Scale Project Activities CDM-SSC-PDD)

Услугиётнинг ўзига хосликлари →

Соддалаштирилган ХДЛни ва КМ фаолият учун янги услугиётни ишлаб чиқишда махсус шаклдан фойдаланадилар***, уларни қуйидаги сайтдан топиш мумкин
<http://cdm.unfccc.int/methodologies>.

***«*Соддалаштирилган лойиҳа дизайни ҳужжатини тўлдириш учун қўлланма ва таклиф этилаётган янги кичик миқёсли услугиёт учун шакл*» - [Guidelines for completing the simplified project design document (CDM-SSC-PDD) and the form for proposed new small scale methodologies (CDM-SSC-NM)]

Соддалаштирилган ХДЛ ўзининг тузилиши ва ёндашувларига кўра, асосан, тўлиқ миқёсли ТРМ лойиҳа учун ХДЛ билан бир хил (юқорида қаранг: «Лойиҳа дизайни ҳужжатларининг асосий элементлари»). CDM-SSC-PDD нинг тўлиқ миқёсли лойиҳанинг ХДЛдан асосий фарқли жиҳати бу лойиҳа бўйича фаолиятни, жумладан, асосий линия ва мониторинг режаси ҳамда қўшимчалилик исботининг таърифланиш миқёси***.

****КМ ТРМ лойиҳаларда қўшимчалиликни исботлашда инвестициявий ва технологик тўсиқларни, устувор амалиёт ва институциявий, ташкилий, молиявий каби бошқа тўсиқларни кўриб чиқишдан иборат бўлган фақат тўсиқли таҳлилни қўллайдилар.*

Асосий линия сценарийси ва мониторинг режасини ишлаб чиқиш ТРМ лойиҳа бўйича фаолиятнинг мазкур тури ва категорияси*** учун қатъий тарзда маъқулланган услугиётга мувофиқ амалга оширилади.

****Тоza ривожланиш механизми бўйича кичик миқёсли фаолиятни ишлаб чиқиш учун шартлар ва процедуралар.* [Simplified modalities and procedures for small-scale clean development mechanism project activities]

Кичик миқёсли ТРМ лойиҳалар

ТРМ лойиҳалар бўйича КМ фаолиятларни гуруҳлаш (Bundling for SSC project activities)

Гуруҳлаш - бу бир неча кичик миқёсли фаолиятларни битта ТРМ лойиҳага бирлаштириш ёки лойиҳа бўйича ҳар бир фаолият учун фарқли жиҳатларини йўқотмаган ҳолда ТРМ лойиҳалар портфели.

Суб-гуруҳлаш - бу гуруҳланган ТРМ лойиҳа доирасида бир хил турдаги бир неча фаолиятнинг бирлашиши.

Гуруҳлашнинг асосий тамойиллари

- ТРМ лойиҳа бўйича КМ фаолиятни гуруҳлаш ҳақида лойиҳани рўйхатга олишга оид сўровда кўрсатилади.
- Агар фаолият гуруҳланган бўлса, унда у ИК томонидан кўриб чиқилгандан кейингина гуруҳлашган ҳолатидан чиқиши мумкин.
- Гуруҳлашнинг таркиби вақт ўтиши билан ўзгариши керак эмас, яъни рўйхатдан ўтганидан сўнг лойиҳага янги фаолиятни қўшиш ёки мавжудини чиқариб ташлаш мумкин эмас.
- Гуруҳлашган лойиҳада барча фаолият турлари бир хил кредитлаш даврига эга бўлиши лозим.
- Ҳар йили кредитлаш даври мобайнида гуруҳлашган фаолият ҳар бир тур фаолият учун белгиланган қўллаш чегарасидан ошмаганлигини кўрсатиш керак (I тури - 15 МВт; II тури 60 ГВт, III тури 60 минг тонна CO₂-эқв./йилига.)”
****Агар, масалан, бирон бир йилда III турдаги лойиҳада ҳавога чиқаришлар йилига 75 минг тонна CO₂ эқв ташкил қилган бўлса, бу ҳолда амалдаги ҳавога чиқаришлар қисқариши эмас, балки фақат 60 минг тонна CO₂ эқв.сертификатланади.*
- Бир хил тур, категория ва технология/чораларга эга КМ фаолиятлар гуруҳланаётган бўлса, унда: битта АЛ ва мониторинг режаси, мониторинг, валидация ва верификация бўйича битта ҳисобот, кредитлаш даври эса бир хил вақтда бошланади ва тугайди.
- Қолган барча ҳолатларда мониторинг режаси ва мониторинг бўйича ҳисобот ҳар бир фаолият тури учун алоҳида тайёрланади.
- Битта WTO гуруҳланган КМ ТРМ лойиҳанинг валидациясини ҳамда ҳавога чиқаришлар қисқаришининг верификацияси ва сертификациясини ўтказади.

ТРМ лойиҳа бўйича КМ фаолиятни гуруҳланган ҳолдан чиқариш (Debundling for SSC project activities)

ТРМ лойиҳасини **гуруҳланган ҳолатидан чиқаришга** катта лойиҳани кичик қисмларга бўлиш сифатида ёндашадилар.

Гуруҳланган ҳолатдан чиқариш учун шароитлар

- Лойиҳа бўйича тўлиқ миқёсли фаолиятнинг компоненти ҳисобланган КМ фаолиятга оид фаолият учун ТРМ лойиҳа бўйича КМ фаолиятга тегишли соддалаштирилган шароитлар ва процедураларни қўллаш мумкин эмас.
- Таклиф этилаётган КМ фаолият тўлиқ миқёсли фаолиятнинг гуруҳланган ҳолатидан чиққан компонент сифатида агар қуйидагилар мавжуд бўлса кўриб чиқилиши лозим:
- Бошқа КМ фаолиятни рўйхатга олиш тўғрисидаги ариза ёки рўйхатдан ўтказилган ТРМ лойиҳаси бўйича КМ фаолият (бундан олдинги 2 йил давомида),

Кичик миқёсли ТРМ лойиҳалар

**Гуруҳланган
ҳолатдан
чиқариш учун
шароитлар**

- Лойиҳанинг худди ўша иштирокчилари билан,
- Лойиҳанинг худди ўша категориясида,
- Худди ўша технология билан,
- Лойиҳа чегаралари тақриф этилаётган лойиҳа бўйича фаолият чегараларидан бир километр масофада бўлганлар.

Гуруҳланган ҳолатдан чиқарилган КМ фаолият ТРМ лойиҳаси агар бундай фаолият рўйхатдан ўтиб бўлган КМ ТРМ лойиҳа билан бирлашиб, уларнинг умумий кўрсаткичи мазкур турдаги фаолиятнинг қўлланилиши мумкин бўлган чегарасидан ошмаслиги шarti билан КМ фаолияти учун соддалаштирилган шароитлар ва процедураларни қўллаши мумкин.

Дастурий TRM лойиҳа

Халқаро қоидаларга кўра, сиёсат ва стандартлар TRM лойиҳалар сифатида қабул қилиниши шарт эмас, аммо мазкур дастурлар доирасидаги фаолият алоҳида TRM лойиҳа сифатида рўйхатга олинishi мумкин.

Дастурда асосий линия ва мониторингнинг маъқулланган услубиёти, жумладан қўшимчалилик исботланган, лойиҳанинг тегишли чегаралари белгиланган, ҳавога чиқишлар ва чиқиб кетишлар қисқаришининг икки ҳисса ҳисоби йўқлигининг қўлланилиши шарти мавжуд бўлганда

Фаолиятлар дастури

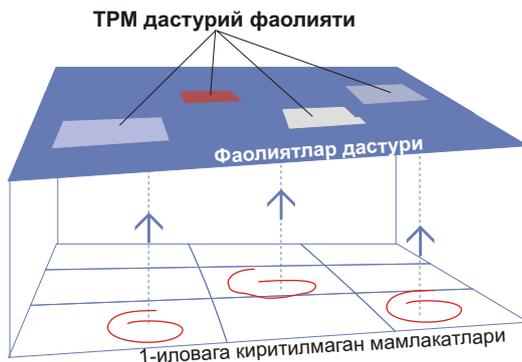

Дастурий TRM лойиҳалар КМ фаолият ва тўлиқ миқёсли фаолият доирасида бажарилиши мумкин.

Халқаро қоидалар Фаолиятлар дастурини (ФД) ва мазкур ФД доирасида дастурий TRM (CPA) фаолиятга ажратадилар..

Фаолиятлар дастури [Programme of Activities (PoA)] - бу ҳар қандай сиёсат/чоралар/ИГнинг ҳавога чиқишларини қисқартиришга олиб келувчи белгиланган мақсадлар, улар хусусий ёки давлат компаниями томонидан ихтиёрий равишда мувофиқлаштирилади ва бажарилади ҳамда улар бўлмаганида TRM дастурий фаолиятларнинг чекланмаган сони орқали бошқа ҳар қандайларига қўшимча ҳисобланади.

- Таклиф этилаётган ФД TRM бўйича Ижроия кенгашида рўйхатдан ўтган бўлиши лозим.
- Агар 1-иловага кирмаган ҳар бир иштирокчи-мамлакат унга ФД барқарор ривожланиши учун ёрдам бераётганини тасдиқласа, ФД бир неча мамлакатни қамраб олиши мумкин.
- ФДни мувофиқлаштирувчи/бошқарувчи ташкилот ишлаб чиқади ва таклиф этади, мазкур ташкилотни ҳар бир иштирокчи-мамлакат лойиҳа иштирокчиси бўлишига рухсат беради.
- Лойиҳа иштирокчилари мувофиқлаштирувчи/бошқарувчи ташкилот билан бирга мулоқот механизми, ЧСҚни ва лойиҳа иштирокчилари масъулиятининг чорасини ўрнатадилар.
- ФД доирасида барча дастурий TRM лойиҳалар бир хил асосий линия ва мониторинг, жумладан технологияларнинг бир тури ёки ўзаро боғлиқ чоралар тўпламини айнан ўша турдаги қувват/қурилмадан иборат маъқулланган услубиётини қўллайди.
- **28 йилдан** ошмайдиган ФД давомийлиги рўйхатдан ўтиш босқичида белгиланиши керак.

Дастурий ТРМ лойиҳа

ТРМ дастурий фаолият

ТРМ дастурий фаолият (CDM programme activities CPA) - бу ҳавога чиқаришларни қисқартиришга қаратилган ягона ёки ўзаро боғлиқ фаолиятлар мажмуидан иборат бўлиши мумкин бўлган ФД доирасидаги ТРМ лойиҳа бўйича фаолиятдир.

- ФД доирасидаги ҳар бир ТРМ алоҳида идентификация қилинган бўлиши керак, яъни кредитлаш даври бошланиши ва тугашининг аниқ санаси ҳам кўрсатилиши лозим.
- ТРМда ТРМ лойиҳалари бўйича бошқа фаолиятлар учун қўлланиладиган худди ўша кредитлаш даврлардан (белгиланган 10 йил) ва қайта тикланадиган (7 x 3 =21 йил) фойдаланилади.

****Аммо кредитлаш даври ФД тугаганидан сўнг давом этиши мумкин эмас.*

Фаолиятлар дастурининг ҳужжатлар дизайни [CDM Programme Activity Design Document (CDM-CPA-DD)]

Мувофиқлаштирувчи/бошқарувчи ташкилот ФДни амалга ошириш учун чегараларни ўрнатувчи ва ушбу дастур бўйича ТРМни белгилувчи CDM-POA-DDни ишлаб чиқади.

Асосий элементлар

CDM-CPA-DD нинг асосий элементлари бу:

- ТРМ дастурий фаолиятнинг умумий таърифи, жумладан

- техникавий таъриф,
- кредитлаш даврининг бошланғич ва якуний санаси
- кредитлаш тури белгиланган, қайта тикланадиган.

- ТРМнинг мақбуллиги ва манбалар, ИГни лойиҳа ва мониторинг режаси чегарасида таърифлашдан иборат ҳавога чиқаришлар қисқаришини баҳолаш.

- Атроф-муҳитга таъсирини баҳолаш.

- Манфаатдор гуруҳларнинг шарҳлари.

- CPA ҳеч қачон ТРМ лойиҳа бўйича фаолият сифатида рўйхатга олинмаганлиги ва бошқа рўйхатдан ўтган ФДларга киритилмаганлигининг тасдиғи.

Фаолиятлар дастурини рўйхат олиш

Асосий элементлар

- Мувофиқлаштирувчи/бошқарувчи ташкилот ВТОга қуйидагилардан иборат ҳужжатлар тўпламини беради:

- Тўлдирилган CDM-PoA-DD
 - ФДга хос, барча CPAларга тегишли умумий маълумотли CDM-CPA-DD
- Тўлдирилган CDM-CPA-DD, у ФДнинг бошқа ҳолатларига қўлланилиши мумкинлигига асосланиши керак.

- Валидациядан сўнг ВТО ИКга рўйхатдан ўтиш учун сўров-аризани топширади, бунда махсус шаклдан*** фойдаланган ҳолда ва валидацияга оид ҳисобот ҳамда тасдиқловчи ҳужжатлар тақдим этилади.

****«Фаолиятлар дастурини рўйхатга олиш учун сўров шакли» [Programme of Activities registration request form (F-CDM-POA-REG)]*

- Мувофиқлаштирувчи/бошқарувчи ташкилот янги CPAни рўйхатга олинган ФД доирасида истаган вақтида қўшиши мумкин, бу ҳақда ТРМ бўйича ИКни ВТО орқали хабардор қилиши керак.

- ТРМ бўйича Миллий орган ёки ИК аъзоларининг CPA ФДга янглиш равишда киритилгани ҳақидаги сўровидан сўнг, агар ИК тегишли қарор қабул қилса, CPA ФДдан чиқариб ташланиши мумкин.

Дастурий ТРМ лойиҳа

Фаолиятлар дастури учун ЧСҚни муомалага киритиш

Асосий элементлар

- ФДда олинган ЧСҚларни муомалага киритиш процедураси, умуман олганда, тўлиқ миқёсли ТРМ лойиҳаларга оид тегишли процедурадан фарқланмайди (қаранг: Муомалага киритиш).

Ёдда тутиш лозим

- ҲДЛни тайёрлаш маъқулланган услубиёт ва ҲДЛнинг шаклига қатъий мувофиқлиликда амалга оширилиши лозим. Ҳар қандай бошқача ёндашув ТРМ лойиҳани валидация қилиш ва рўйхатга олишда қимматга тушиши мумкин, чунки ҲДЛни кўриб чиқиш босқичидан олиб ташлашлари мумкин.
- ИК ҳужжатлари, жумладан услубиётлар ва турли шакллар деярли тез-тез қайта кўриб чиқилади, шунинг учун ҲДЛни тайёрлашни бошлашдан аввал, сиз сўнги версиядан фойдаланаётганингизга ишонч ҳосил қилинг.
- Кўриб чиқиш учун фақат инглиз тилида ёзилган ҳужжатлар қабул қилинади. Талаб даражасига бўлмаган инглизча талқин ТРМ лойиҳани валидациялаш ва рўйхатга олиш жараёнида муаммоларга олиб келиши мумкин.
- Барча маълумотлар/далиллар ҳужжатлаштирилиши лозим. Буни валидация босқичидан кўра, ҲДЛни тайёрлаш дажарасида амалга ошириш афзалроқ. Сизнинг тайёргарлик ҳолатингизга кўпинча лойиҳанинг валидацияси қанчалик узоқ давом этиши боғлиқ.
- ТРМ лойиҳани амалга ошириш ҳақидаги қарорни қабул қилаётганингизда ҲДЛни тайёрлаш учун қандай маълумотлар керак бўлиши ҳақида маслаҳатлашинг. Агар унинг бир қисми махфий бўлса ва сиз уни лойиҳа ишлаб чиқувчисига муайян сабабларга кўра тақдим эта олмасангиз, яхшиси ТРМ лойиҳани амалга оширишдан воз кечинг. ҲДЛ услубиёт талабларига мувофиқ ишлаб чиқилиши лозим, акс ҳолда лойиҳа рўйхатдан ўтмайди.
- Агар маълумотларга оид қандайдир талаблар мавжуд амалиётга, масалан, сизнинг ишлаб чиқаришингизда муайян параметрларни рўйхатга олиш процедураси мос келмаса, мурасали йўл топишингиз мақсадга мувофиқ бўлади.
- Лойиҳангизнинг ўзига хос жиҳатларини тушуниш имконини берадиган ҳар қандай схема, диаграммалар лойиҳани валидация қилиш ва рўйхатга олишда ижобий кўмак бўлиб хизмат қилади.
- Мониторинг режасини тайёрлашда унинг бажарилишига оид ўз имкониятларингизни илжи бўлса реал даражада баҳолашингиз керак. Ҳар қандай муаммоларни ҳавога чиқаришларни қисқартиришнинг верификация/сертификацияси жараёнидан кўра ҲДЛни тайёрлаш босқичида ҳал қилиш осонроқ.

Дастурий ТРМ лойиҳа

Фаолиятлар дастури ва гуруҳлаш ўртасидаги асосий фарқликлар

	Гуруҳлаш	Фаолиятлар дастури (ФД)
Лойиҳа бўйича фаолият	<p>Лойиҳа бўйича гуруҳланган КМ фаолиятларнинг сони лойиҳа бошида белгиланади.</p> <p>Агар гуруҳланган ТРМ лойиҳа рўйхатга олинган бўлса, унда унинг келгусидаги кенгайишининг имкони йўқ.</p> <p>Гуруҳлашдаги ҳар бир фаолият ТРМ лойиҳа бўйича индивидуал фаолият ҳисобланади.</p>	<p>Лойиҳа бошида лойиҳа бўйича қанча алоҳида фаолиятлар ФД доирасида бажарилиши белгиланмаган.</p> <p>Исталган вақтда лойиҳа бўйича янги фаолият қўшилиши ёки олиб ташланиши мумкин.</p> <p>Қўшиш ҳолларида қўшилган фаолият учун янги ХДЛ ишлаб чиқилиши талаб этилади.</p>
Ҳавога чиқишларни қисқартириш	<p>Ҳавога чиқаришларни қисқартиришнинг ҳисобланган/тахминий миқдори.</p> <p>Гуруҳлашдаги ҳар бир фаолият ТРМ лойиҳанинг индивидуал иштирокчисига тегишли бўлади.</p>	<p>ФД доирасидаги индивидуал фаолиятларнинг суммаси ТРМ лойиҳа бўйича фаолият ҳисобланади.</p> <p>Ҳавога чиқаришларининг тахмин қилинаётган қисқариши.</p>
Лойиҳа иштирокчиси	<p>Лойиҳа иштирокчилари ҳавога чиқаришларни қисқартирувчи ташкилотларга алоқадор.</p>	<p>ТРМ лойиҳасининг иштирокчиси бу фақат дастурни бажарадиган мувофиқлаштирувчи ташкилотдир.</p> <p>Лойиҳа иштирокчиси ҳавога чиқаришларни қисқартирмайди, у бунини бошқалар қилишига қўмаклашади.</p>

Манба: FutureCamp

Углеродга оид молиялаш

Углеродга оид молиялаш - бу ИГни ҳавога чиқишларини қисқартиришга қаратилган фаолиятни молиялашдир.

TRM инвестициялар →

Оддий инвестордан фарқли равишда TRM сармоядор ИГнинг ҳавога чиқишлари қисқаришини олиш учун маблағ киритади. Бу ҳолда инвестициялар суммаси сотилаётган чиқишлар қисқаришининг нархига тенг.

TRM инвестициялар TRM лойиҳасини тайёрлаш ва рўйхатга олиш билан боғлиқ сарф-ҳаражатларни кўпинча ҳисобга олади. Бу кейинчалик углеродли даромад суммасидан айириладиган аванс тўловларига тегишли***.

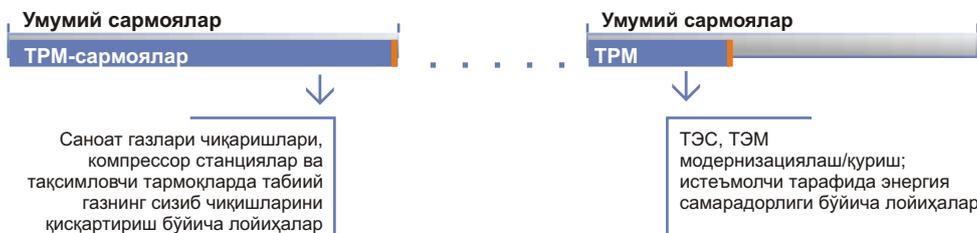
***Углеродли даромадлар бу чиқаришларнинг сертификатланган қисқаришини (ЧСҚ) сотишдан олинган даромадлар.

Одатда, TRM инвестициялар умумий инвестициявий ҳаражатларнинг фақат бир қисмини қоплайди. TRM лойиҳанинг тури ва жаҳон бозорларидаги углерод нархлари даражаларига қараб TRM инвестициялар/умумий инвестициялар нисбати деярли кенг диапазон доирасида ўзгариб туради. Қуйида диапазоннинг муайян вариантлари келтирилган:

- TRM инвестициялар умумий инвестициявий ҳаражатларни **тўлиқ** қоплайди. Типик лойиҳалар саноат газларининг ҳавога чиқишларини қисқартириш (масалан, N₂O), компрессор станциялар ва тақсимлаш тармоқларида табиий газнинг сизиб чиқиши.
- TRM инвестициялар умумий инвестициявий ҳаражатларнинг фақат **катта бўлмаган қисмини** қоплайди. Кўп учрайдиган мисоллар ИЭС, ВИЭни модернизация қилиш ёки қуриш, истеъмолчи томонида энергия самарадорлигига оид лойиҳалар.

Яъни TRM лойиҳаларнинг аксарият қисми учун молиялаш масаласи асосий ҳисобланади, яъни лойиҳа бўйича асосий фаолият, масалан, электр станциясини қуришга қаратилган молиялашсиз ҳавога чиқаришлар қисқаришига эришиш мумкин эмас.

TRM инвестиция/умумий инвестициялар нисбати

Углеродга оид молиялаш

Углерод бозорлари

Савдо режимлари

Углерод бозорларининг катта хилма-хиллигида (40дан зиёд) ИГ чиқишлари қисқаришини сотишнинг 2 асосий режими мавжуд:

Мажбурий режим муайян иштирокчилар доирасида белгиланган ҳуқуқий ҳужжатга кўра ИГ чиқишларига квоталарни тақсимлашга асосланган.

Асосий мажбурий тартибларга қуйидагилар киради:

- Киото Баённомаси
- Чиқаришлар савдосининг Европа тизими (ЕСТВ)

Ихтиёрий тартиб -бу ўринда мажбурлаш элементи йўқлигини назарда тутати. Бозордаги талабни компания ва индивидуал шахслар яратади, чунки улар ИГ чиқишларини углеродли кредитларни сотиб олиш билан ўрнини босишни истайдилар. Энг машҳур ихтиёрий бозорлар:

- Чикаго Иқлим Биржаси
- British Petroleum
- Индивидуал буюртмачилар бозори

Киото бозори (Kyoto market)

Киото баённомаси доирасида ИГ чиқишлар қисқаришини сотишга нисбатан иккита умуман турли ёндашув амалга оширилади.

*Ҳавога чиқаришлар билан савдо қилиш (Emissions Trading).**** Унда фақат КПга оид Б иловасидаги мамлакатлар муайян шартларни бажаргандагина иштирок этиши мумкин:

Қуйидагилар бўйича лойиҳаларни амалга ошириш натижасидаги *ИГ чиқишлари қисқариши билан савдо қилиш (кредитлар билан)**** (International Offsets Trading):

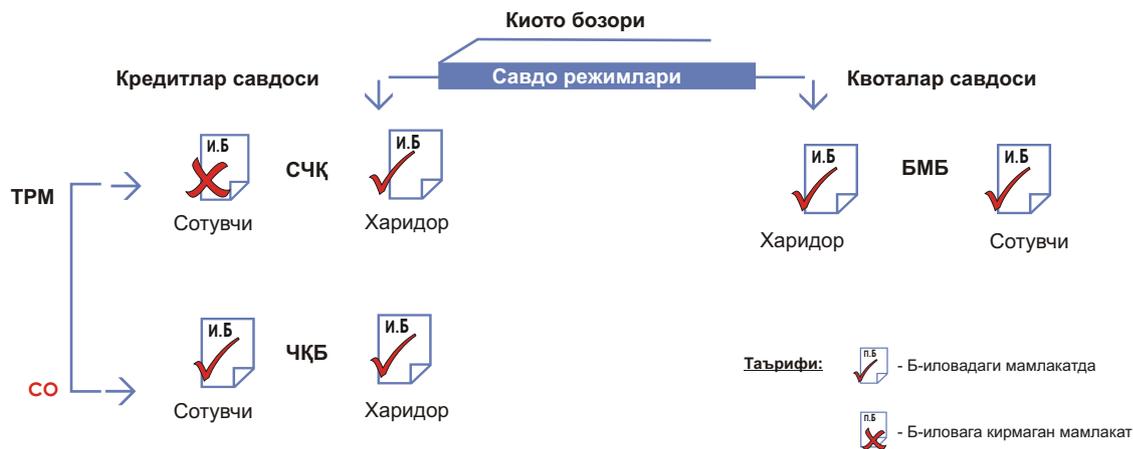
- Биргаликда амалга оширилганда
- Тоза ривожланиш механизми бўйича.

****Киото механизмлари ҳақидаги янада тўлиқ маълумотлар 1 бобда келтирилган.*

Киото бозори иштирокчилари булар давлат томонидан ҳавога чиқаришлар қисқаришини сотиб олиш ва сотишга рухсат берилган давлатлар ва компаниялардир.

Товар сифатида қуйидагилар: ЕУК, ЧСҚ, ЧҚБ ва АБ (қуйида қаранг).

Углеродга оид молиялаш

ЧСЕТ EU Emission Trading Scheme

Чиқаришларни савдо қилиш Европа тизими (ЧСЕТ) Европа Иттифоқи таркибиде тузилган.

- биринчи фаза: 2006-2008 й.й.,
- иккинчи фаза: 2008-2012 й.й.

ЧСЕТ “шип ва савдо” тизимларига киради, уларга кўра ҳукуматлар чекловларни (“шип”) белгилайди ва **чиқишларга рухсатномаларни** (Чиқаришларга Европа рухсатномаси ЧЕР) тақсимлайди.

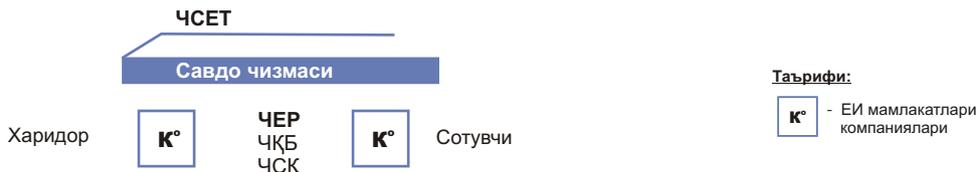
ЧЕРни ЕК томонидан тасдиқланган **Миллий тақсимлаш режалари** (МТР) асосида тақсимлайди. Тақсимлаш учун жавобгарлик давлат зиммасига юклатилади.

Иштирокчилар - бу энергетика, цемент, қора металлларни ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш, шиша ва сопол маҳсулотларини ишлаб чиқариш, целлюлоза-қоғоз саноати соҳаларида фаолият юритувчи ЕИ мамлакатлари компанияларидир.

ЧСЕТнинг биринчи фазаси қарийб 11,500 корхона ва қурилмаларни қамраб олган, ўз ўрнида улар ЕИ бўйича ҳавога чиқаришларининг 45% ёки йилига 2 млрд. тонна CO₂ учун жавобгар.

ЧСЕТ компанияларга ортиқча ЧЕРлар билан ўзаро савдо қилиш имконини беради ва ЧСЕТ бўйича мажбуриятларни бажариш учун Киото бирлигини қўллашга рухсат беради. Чекловлар фақат 20 МВтдан юқори қувватга эга ГЭСларни қуриш бўйича лойиҳаларда олинган АБ ҳамда ЧҚБ ва ЧСҚларга нисбатан киритилган.

ЧСҚ ва ЧҚБлардан фойдаланиш даражаси ҳар бир давлат томонидан мустақил равишда ҳал қилинади, чунки ЕК уларни қўллашга оид чекловларга бағишланган Кўрсатмаси мавжуд. 2 фаза учун энг кам чегара рухсатномалар умумий сонидан **10%** тенг.

Углеродга оид молиялаш

Углеродли бирликлар (Carbon units)

Углеродли бозорларда **Товарнинг унификацияланган бирлиги** - бу CO₂-экв чиқаришлари қисқаришининг бир тоннасидир.
Қолган ИГнинг ҳавога чиқиши қисқаришининг ҳажми CO₂-экв.га ўтказилганда, ҳавонинг глобал исиши салоҳияти танланди (1 бобга қаранг).

Киото бирликлари (Kyoto units)

КБ доирасида углеродли бирликларнинг бир неча товарга оид турларини ажратишади, уларнинг номланиши эса қайси усул билан олинганлигига боғлиқ. Қўпинча уларни "Киото бирликлари" деб умумий ном остида бирлаштиришади ва улар қуйидагилардан иборат:

- Белгиланган миқдорлар бирлиги (**БМБ**) (1-иловада келтирилган мамлакатлар учун ҳавога чиқаришларни қисқартиришга рухсат этилган ва тақсимланган квоталар);
- Чиқаришларнинг сертификацияланган қисқариши (**ЧСҚ**) (TRM лойиҳаларни амалга ошириш жараёнида олинади);
- Чиқаришлар қисқариши бирликлари (**ЧҚБ**) (биргалиқда амалга ошириш бўйича лойиҳаларни бажариш жараёнида олинади);
- Абсорбция бирликлари (**АБ**) (ўрмонлар билан боғлиқ лойиҳаларда углеродни ютиш).

Мавжуд халқаро қоидалар лойиҳани амалга ошириш асосида олинган Киото бирликларини чиқаришлар билан савдо қилиш тизимига ўтказишга рухсат беради.

Киото бирликлари

- **БМБ/** Б-иловадаги мамлакатлар учун квоталар
- **ЧСҚ/** TRM лойиҳалар учун
- **ЧҚБ/** CO лойиҳалари учун
- **АБ/** ўрмон хўжалиги бўйича лойиҳалар учун

Ихтиёрий бирликлар

- **ЧҚ/** чиқаришларнинг новерификацияланган қисқариши
- **ЧВҚ/** чиқаришларнинг верификацияланган қисқариши
- **ЧСҚ/** TRM лойиҳаларда чиқаришларнинг қисқариши

Ихтиёрий бирликлар (Voluntary units)

Ихтиёрий бозорларда сотиладиган активларнинг учта асосий тури мавжуд.

- Лойиҳада олинган, аммо учинчи тараф томонидан верификацияланмаган чиқаришларни қисқартириш (**ЧҚ**).
- Лойиҳада олинган ва учинчи тараф томонидан верификацияланган чиқаришларни верификацияланган қисқартириш (**ЧВҚ**). Лойиҳа тури ва верификация шартларига қараб шунингдек **ЧВҚ+** ва **ЧВҚ олтин стандарт** турларини ажратадилар.
- TRM лойиҳаларда олинган ва TRM лойиҳа бўйича Ижроия кенгаши томонидан муомалага киритилган Чиқаришларнинг сертификацияланган қисқариши (**ЧСҚ**).

Углеродга оид молиялаш

Углеродли кредитларнинг харидорлари

Мажбуриятлар учун харидорлар (Compliance buyers) →

Углеродли кредитларнинг харидорларини қуйидаги икки гуруҳнинг бирига киритиш мумкин: Ушбу гуруҳга ривожланган мамлакатлар ҳамда углеродли кредитларни ўз мажбуриятларини бажариш учун сотиб оладиган мазкур мамлакатлардаги компания ва корхоналар киради.

Мажбуриятлар учун харидорлар сифатида қуйидагилар иштирок этиши мумкин:

- Саноат компаниялари;
- Миллий банклар ва ҳукуматлар топшириғига кўра бошқа молиявий ташкилотлар;
- Бевосита давлат компаниялари ёки миллий дастурларни амалга ошириш орқали;
- Муниципалитетлар;
- Технологияларни етказувчилар ва ҳ.

Савдо қилиш учун харидорлар →

Мазкур гуруҳга банклар, фондлар, брокерлар ва ҳ.киради, улар углеродли кредитларни ўз мижозлари учун ёки кейинчалик қайта сотиш учун харид қиладилар.

Алоҳида гуруҳга ихтиёрий бозор учун чиқаришларнинг катта бўлмаган ҳажмини сотиб олувчи ритейлерларни ажратиш мумкин.

Углеродли фондлар

Углеродли фондлар сони йил сайин ошиб бормоқда. 2007 йилда 50та турли фондларнинг капитализацияси тахминан 6.4 миллиарда USD ни ташкил қилди ва улар давлатлар ва компаниялар учун жиддий рақобатчи бўлдилар.

- Углеродли фондлар иккита асосий тузилмага эга:
- “Углеродли кредитлар” фонди инвесторлар учун сотиб олинадиган ЧСҚни умумий фондга бирлаштиради ва тақсимлайди. Инвесторлар бундай фондларда иштирок этишга ЧСҚни олиш учун таваккалчилиги камроқ механизм сифатида қарайдилар.
- Йирик саноат компаниялар (EDF Trading) ёки банклар (KfW) томонидан тузиладиган алоҳида фондлар.

Углеродли фондларнинг энг кўп сонига, жумладан, қатор давлатлар (Голландия, Испания, Дания, Италия) томонидан тузилган фондларни бошқаришга Жаҳон банки эга. Жами 13 фонд. Бундан ташқари, фондлар бошқа халқаро молиявий институтлар Осие тараққиёт банки, Европа тикланиш ва тараққиёт банки (3 фонд), Европа углеродли фонди томонидан ҳам тузилган. БМТРДда Мингйиллик ривожланиш мақсадларининг Углеродли механизми тузилган (МРМ углеродли механизм).

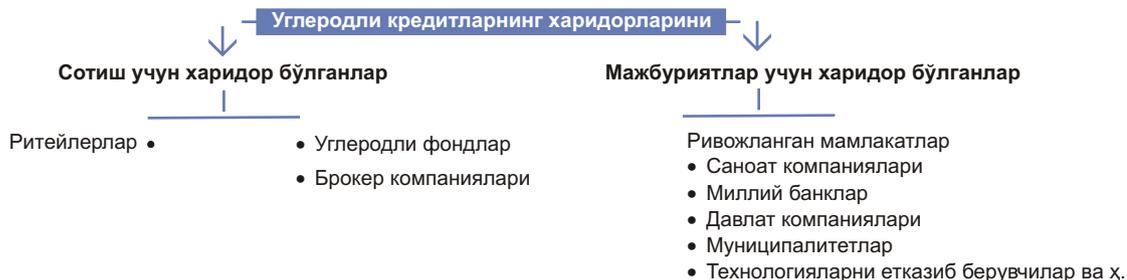
Брокер компаниялари

ЧСҚни сотиш ва ЛДҲни тайёрлаш бўйича хизматларни кўрсатади. Кўрсатилган хизматлар учун турли мукофотлар билан тақдирланадилар:

- Белгиланган ставка (Жаҳон банки каби)
- ЧСҚнинг умумий ҳажмидан фоиз
- Белгиланган ставка ва ЧСҚнинг умумий ҳажми фоизидан иборат комбинация

Бевосита харидорлар ва портфелга эга инвесторлардан фарқли равишда брокерлар ЧСҚ учун юқориқ нарх олишдан манфаатдор, чунки бу уларнинг мукофот миқдорига таъсир кўрсатади.

Углеродга оид молиялаш

ЧСҚга нархнинг белгиланиши

ЧСҚга нархнинг белгиланиши

ЧСҚга нархнинг белгиланиши бир неча омиллар таъсирида юз беради. Уларнинг асосийлари бу, умуман олганда, углеродли кредитларга бўлган талаб ва таклифнинг баланси ҳамда қисман олганда, аниқ TRM лойиҳаси даражасида таваккалчиликларнинг бўлинишидир. Углеродли кредитлар нархларига шунингдек дунё бозоридаги газ, нефт ва кўмир нархидаги ўзгаришлар, иссиқлик ва электр энергияга талаб, об-ҳаво шароитлари ва ҳ. ***таъсир кўрсатади.

****2008 йилнинг иккинчи ярмида нефт нархининг кескин пасайиши Европа бозорларида ЧЕРга бўлган нархларнинг ҳам кескин пасайишига олиб келди. 2009 йил март ойининг бошида нарх тахминан 26 евро/тонна CO₂-эқв. дан 10 евро/тонна CO₂-эқв.гача тушиб кетди.*

Талаб

Талаб, асосан, 1-иловада кўрсатилган мамлакатлар, яъни ЕИ давлатлари, Япония, Канаданинг харидорлари томонидан яратилади. Ихтиёрий бозорлар иштирокчилари, углеродга нисбатан нейтрал бўлган компаниялар ҳам бу борада катта бўлмаган ҳиссаларини қўшади.

Эксперт баҳоларга кўра, 2012 йилга бориб чиқаришлар қисқариши бирликларига талаб, жумладан ЧСҚга 2,7 дан 5,2 млрд. тонн CO₂-эқв.гача, жумладан ЕИ 1,6-2,3 млрд. тонн CO₂-эқв., Япония 0,8-1,5 тонн CO₂-эқв., Канада 1,3-1,5 тонн CO₂-эқв. ташкил қилади.

Углеродли кредитларга талабни баҳолаш деярли кенг доирада ўзгарувчан характерга эга. Ҳозирги кунда жаҳон иқтисодий инқирози муносабати билан талабни баҳолаш мавжуд воқеликни ҳисобга олган ҳолда қайта кўриб чиқилмоқда

Углеродга оид молиялаш

Таклиф

Таклиф 1-иловага кирмаган мамлакатлар томонидан яратилади. ЧСҚнинг энг кўп миқдори Хитой, Ҳиндистон ҳамда Лотин Америка мамлакатларидан келади.

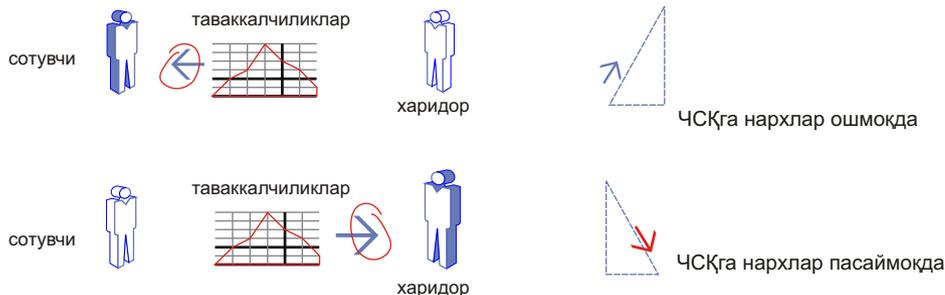
ТРМ лойиҳа даражасида таваккалчиликларнинг бўлиниши

ТРМ лойиҳаларда ЧСҚ учун таклиф этилаётган нарх сезиларли тарзда лойиҳага оид таваккалчиликлар қандай бўлинишига боғлиқ, жумладан ЧСҚ сотувчиси ва харидори ўртасида ТРМ таваккалчиликлари:

- Агар сотувчи таваккалчиликларнинг катта қисмини ўзига олса, унда ЧСҚ нархи юқори бўлади. Одатда, бу тайёр маҳсулотлар, яъни муомалага киритилган ЧСҚнинг сотиб олинишидир.
- Агар харидор шартномани лойиҳавий ариза босқичида имзоласа ва барча таваккалчиликларни, шу жумладан, лойиҳани тайёрлаш ва уни ИҚда рўйхатдан ўтказиш ҳамда бўнак тарзида молиялашни ўз зиммасига олса, бу ҳолда ЧСҚ учун энг кам нарх таклиф этилади.

Юқорида келтирилган иложиси бўлмаган ҳолатлар ўртасида таваккалчиликлар бўлинишининг турли вариантлари учраши мумкин, бу эса охириги нархга таъсир кўрсатади.

ЧСҚга бўлган нархнинг формуласи

ТРМ бозорда ЧСҚни сотиш ҳақидаги контрактни имзолашда қўлланиладиган ЧСҚ нархи оид формуланинг бир неча вариантлари мавжуд:

- Форвардли ёки белгиланган нарх;
- Ликвидлилик индекси билан боғлиқ ўзгарувчан нарх (масалан, ЧЕР индекси)
- Ликвидлилик даражаси билан боғлиқ ўзгарувчан компонентга эга белгиланган нарх;
- ЧСҚна белгиланган энг кўп ва энг кам нархлар;
- ЧСҚга икки марта ортиқ опцион.

Музокарадан олдин сотувчи ЧСҚни нима учун сотаётганлигини аниқлаши лозим:

- Лойиҳа ренбателлигини ошириш, натижада қарзга оид хизматлар коэффицентини қисқартириш;
- Лойиҳани ишлаб чиқиш учун аванс тўловларини олиш;
- Лойиҳага оид асосий молиялаш учун аванс тўловларини олиш;
- Қўшимча даромадларни олиш.

Мазкур саволларга қайтариладиган жавоблардан ЧСҚ сотувчисига қайси нарх формуласи кўпроқ фойда келтириши боғлиқ бўлади. ***

***Масалан, агар ЧСҚ сотувчисига авансли молиялаш зарур бўлса, унда белгиланган нархни танлагани маъқул.

Углеродга оид молиялаш

Углеродли шартномалар турлари

Одатда, ЧСҚни сотиш бўйича битимлар олди-сотди шартномалари доирасида амалга оширилади. Шартномаларни иккита асосий турга ажратадилар булар форвардли ва спотли.

Форвардли шартнома

Форвардли шартнома олдиндан, яъни ЧСҚ ҳали фақат қоғозда мавжуд бўлганида тузилади, унда сотувчи харидорга муайян вақтда етказиб бериши шарт бўлган бўлажак ЧСҚ хажмлари ҳақида қайд этилади***.

****ЧСҚ ни сотиш бўйича олди-сотдиларнинг энг катта қисми форвард шартномалари доирасида амалга оширилади.*

Аксарият ҳолларда форвард шартномаларига етказиб бериш кафолатлари, жарималар, сўзсиз бажариш шартлари киради, бу эса шартномани активдан мажбуриятга айлантириб қўйиши мумкин.

Форвард шартномаларда кўпинча узоқ муддатли шартномаларга хос бўлган элементлар, масалан, нархларни ўзгартириш, инфляцияга ўзгартириш ёки мажбуриятларни чеклаш ҳақидаги моддалар бўлмайди.

Спотли шартнома

Спотли шартнома тайёр маҳсулотни, яъни ТРМ бўйича Ижроия кенгаши томонидан муомалага киритилган ЧСҚ олди-сотдисида нисбатан тузилади.

Қуйидаги жадвалда форвард ва спотли шартномаларнинг таққослама таснифлари келтирилган.

Муомалага киритилган ЧСҚлар иккиламчи бозорда сотилади ва бирламчи бозордаги ЧСҚлардан кўра қимматроқ туради.

Иккиламчи бозорда сотиб олинган ЧСҚ ва бевосита лойиҳа иштирокчисидан сотиб олинган ЧСҚ ўртасидаги нархга оид дисконт қуйидагиларни акс этади:

- Лойиҳанинг махсус таваккалчиликлари;
- Тартибга солувчи ТРМ таваккалчиликлар;
- ТРМ лойиҳа амалга оширилаётган мамлакатнинг таваккалчиликлари.

Углеродга оид молиялаш

Форвардли ва спотли шартномаларни таққослаш

	Форвардли шартномалар	Спотли шартномалар
Молиялаш	-Авансли тўловлар бўлиши мумкин - ЧСҚни сотишга оид шартнома гаров сифатида қарзда қўлланилиши мумкин.	- Молиялаштирувчи ташкилот бўлажак ЧСҚни спотли сотувларини эътиборга олиши мумкин.
Нархнинг ташкил топиши	- Шартномани имзолаш вақтида белгиланадиган келишилган нарх. - Одатда, нархларни ўзгартириш назарда тутилмаган.	- Нарх ЧСҚни сотиш вақтида белгиланади. Асосий индикатор спотли бозордаги мавжуд нархлар.
ЧСҚга ҳақ тўлаш	- ЧСҚни муомалага киритгандан кейин амалга оширилади. - Пул оқимини тахмин қилиш мумкин, шунинг учун уни режалаштиришда, масалан, асбоб-ускуналарни сотиб олиш ёки эксплуатациявий харажатларда ҳисобга олиш мумкин.	- Шартнома тузилгандан кейин ва ЧСҚни бергандан сўнг дарҳол амалга оширилади. - Спотли келишувлар ҳолатида сиз энди лойиҳани бошлаётган вақтингизда ЧСҚни сотишдан олинадиган пул тушумлари ҳажмини аниқ билиш қийин.
ЧСҚни етказиш	- Етказиб бериш шартлари шартнома имзоланиши вақтида муҳокама қилинади. - Кафолатланган етказиб беришларга нисбатан улар учун юқори нарх таклиф этилаётган бўлса ҳам эҳтиёткор бўлиш керак.	- ЧСҚни етказиш кафолатланган, чунки сотувчи мавжуд бўлган, яъни муомалага киритилган ЧСҚларни сотади.
Харидор билан шартномавий битим	- Чиқаришлар қисқаришини сотиб олиш ҳақидаги битим. Форвардли шартномалар учун ягона формат мавжуд эмас. - Агар ЧСҚни сотиш ҳақидаги шартнома авансли ёки бошқа турдаги тўловларни назарда тутса, қўшимча молиявий битимларни имзолаш мумкин.	- Юқори стандартлаштирилган спотли шартномалар.

Углеродга оид молиялаш

ЧСҚни сотиш стратегияси

Сотувлар стратегиясини белгилашдаги биринчи қадам - бу бозордаги ўз ўрнини ва эҳтимолий харидорларга нисбатан ўзингиз кутаётган натижаларни баҳолашдир.

ЧСҚни сотиш учун шартнома турини танлаш жараёнида қуйидаги саволларга жавоб беринг:

Ўз лойиҳам учун ЧСҚни сотишдан олинган пул маблағлари оқими муҳим аҳамиятга эгами?

Инвестициявий ҳаражатларни қоплаш учун менга қўшимча маблағлар керакми?

Авансли тўлов керакми?

- Бошқалар томонидан менинг компаниямга берилган баҳоси қандай?
- Техникавий маслаҳатлар ва билимлар билан алмашиш керакми?
- Лойиҳамга қандай таваккалчиликлар хос?
- ТРМ билан боғлиқ лойиҳамнинг таваккалчиликлари қандай?
- Лойиҳада ЧСҚнинг қандай ҳажми олинади?
- Бир йилда ва бутун кредитлаш даврида қанча ЧСҚ сотилади?
- Бу менинг илк ТРМ лойиҳам ёки ТРМ лойиҳаларни амалга ошириш бўйича тажрибам борми?
- Углеродли бозорлардан фойдаланиш имкониятим борми?

Мен қандай нархни кутмоқдаман ва менинг кутишларим қанчалик реал?

Саволларга жавоб беришда ниҳоятда ҳаққоний бўлиш керак, чунки масалан ЧСҚ сотувидан олинган даромадга ўзига нисбатан кўпроқ баҳо бериш молиявий муаммоларга олиб келиши мумкин.

ТРМ лойиҳа салоҳияти молиялашни жалб қилишга кўмаклашиши мумкин. Қуйидаги опцияларни кўриб чиқиш мумкин:

- Аванс тўловлари. Одатда, барча ЧСҚлар қийматидан 50%дан юқори тўлашга рози бўлган харидорни топиш қийин. Тўлов ЧСҚга оид нархларда дисконтлаштирилади. Кўпинча аванс тўловини қопловчи кафолат талаб қилинади.
- Кредит муассасасига гаров. Энг муҳими, ЧСҚ қийматини белгилайдиган кредиторни топиш лозим. Углеродли бозорга молиявий хизмат кўрсатувчи махсус инвестициявий банклар пайдо бўлган. ЧҚСБ даъво кучига эга бўлиши ва таваккалчиликларни тақсимлашни киритиши керак.
- Акциядорлик капиталга қаратилган инвестициялар. Акциядорлик капиталга инвестицияларни киритишга ихтисослашган инвесторларни жалб қилиш мумкин.

Одатда, инвесторлар алоҳида лойиҳалар тури, соҳалар ёки географик туманларни молиялаш орқали буни танлаб олиш асосида амалга оширади. Дастлабки шароит ЧСҚга оид ҳуқуқлардан устувор ёки афзал кўриш даражасида фойдаланиш имконияти.

Углеродга оид молиялаш

TRM лойиҳа ҳужжатлари

TRM лойиҳани амалга ошириш, кўпинча TRM инвестори ва лойиҳа ташаббускори ўртасида қуйидаги қатор ҳужжатлар ва шартнома битимлар имзоланишини назарда тутаяди, жумладан:

- Ўзаро англашув меморандуми
- Эксклюзивлик ҳақида хат (ёки аҳдлашув ҳақидаги хат)
- Чиқаришлар қисқаришини сотиб олиш ҳақидаги битим

Ўзаро англашув меморандуми (ЎАМ)

ЎАМ имзолаш бу томонлар TRM лойиҳаларни амалга ошириш соҳасида ҳамкорлик қилишга аҳд қилганларини намоён этувчи илк қадам.

Ҳужжат ўзаро муносабатларнинг мақсадини белгилайди. Аксарият ҳолларда бу углеродли кредитларни бериш.

Ушбу мақсадга эришиш учун ҳар бир тараф бажариши лозим бўлган мажбуриятларни ўз зиммасига олади.

Ҳошишга кўра, ЎАМга унинг амал қилиш муддати, махфийлиги, низоларни бартараф этиш йўллари ва ҳ.киритилиши Мумкин.

Эксклюзивлик ҳақида хат

Ўзаро англашув меморандуми TRM лойиҳа томонларининг ўзаро ҳамкорлик қилиш доирасини белгилайди, лекин боғловчи ҳужжат ҳисобланмайди.

Одатда, TRM лойиҳа томонлари муносабатлар ишончилигини кафолатловчи Эксклюзивлик ҳақидаги хатни ҳам имзолайди.

Лойиҳа томонлари эксклюзивлик даври тугагунга қадар чиқаришлар қисқаришини сотишга оид учинчи томон билан ҳеч қандай музокаралар олиб бормаслигига оид мажбуриятни

Чиқаришлар қисқаришини сотиб олиш ҳақидаги битим

ЧҚСБ бу ЧСҚ харидори ва лойиҳа ташаббускори ўртасида тузиладиган ЧСҚни сотиб олиш ҳақидаги шартнома.

ЧСҚБ учун ҳозирча умумий стандарт мавжуд эмас, Жаҳон банки ва IETA томонидан стандартли ЧСҚБларни тайёрлашга уринишлар қилинган.

Кўпинча ЧСҚБга қуйидаги асосий қоидаларни киритадилар:

- Углеродли товарни белгилаш
- Чиқаришлар қисқариши сотуви ҳажми
- Тўловлар жадвали
- Чиқаришлар қисқариши етказиб берилиши жадвали
- Опционлар
- Лойиҳани амалга ошириш
- Чиқимлар ва солиқлар

Углеродга оид молиялаш

Жозибатор ТРМ мамлакатлар

Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, ТРМ инвесторлар учун энг жозибатор мамлакатлар қуйидагиларга эга:

- Қулай сармоявий муҳит;
- Потенциал углеродли активларнинг катта хажми;
- ТРМ лойиҳаларни кўпайтириш имконияти;
- ТРМ лойиҳаларни самарали ва ошқора тасдиқловчи ТРМ бўйича Ваколатли миллий орган (ВТО);
- ТРМ лойиҳаларни танлаш, кўриб чиқиш жараёнини тартибга солувчи самарали ва ошқора меъёрий-ҳуқуқий база.

2008 йилда PointCarbon маълумотларига кўра, Ҳиндистон ва Хитой энг ТРМ жозибатор мамлакатлар бўлган.

Углеродли изингизни қандай қисқартириш мумкин

Буюк Британия Углеродли фондининг (UK Carbon Trust) таърифига мувофиқ, углеродли из бу “алоҳида бир киши, ташкилот, тadbир ёки маҳсулотдан бевосита ёки билвосита чиққан иссиқхона газларининг барча чиқаришлари йиғиндисидир”.

Алоҳида бир киши, давлат ёки ташкилотнинг углеродли изи иссиқхона газлари чиқаришларини баҳолаш орқали ўлчанади.

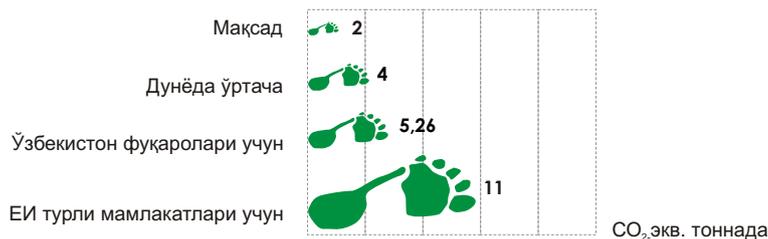
Углеродли из
(Carbon Footprint) →

Инсоннинг углеродли изи бевосита унинг турмуш тарзига боғлиқ. Аксарият кишиларнинг углеродли изига оид асосий омиллари - бу турар-жой, транспорт ва овқатланишдир. Масалан,

- Ўзбекистонда яшовчи одамнинг ўртача углеродли изи CO₂ эквивалентида 5,26 тонна чиқаришларга тенг,
- Саноати ривожланган Европа мамлакатлари учун 11 тонна,
- Дунёда углеродли из ўртача қарийб 4 тоннани ташкил қилади.

Иқлим ўзгаришига қарши кураш учун мақсадли даража Ердаги яшовчи ҳар бир одам учун 2 тонна чиқаришлар.

Бугун углеродли изни қисқартириш муаммоси ҳар қачонгидан долзарб аҳамият касб этмоқда, чунки кун сайин кўп чиқаришларни ишлаб чиқарувчи Фарбий Европага яшаш шароитларини яхшилаш мақсадида энергия истеъмоли ошиб бораётган Африка ва Осиё

Ҳавонинг глобал иссишига ҳиссангизни қисқартиришингизга ёрдам берадиган бир неча оддий тавсиялар, улар сиз томондан ҳеч қандай ҳаражатларни талаб қилмайди:

- Айни вақтда Сиз фойдаланмаётган электр жиҳозларини электр тармоғидан ўчиринг.
- Мобил телефонингиз тармоқдан заряд олиб бўлганидан сўнг, заряд асбобини тоқдан ўчиринг.
- Сув иситиш учун газ колонкаларидан фойдаланганда, иситиш даражасини 1-2 градусга пасайтиринг.
- Қир ювиш машинасини имкон қадар тўлиқ ишлатинг бунда Сиз сув, электр ва қир ювиш қуқунини тежаган бўласиз.

Углеродли изингизни қандай қисқартириш мумкин

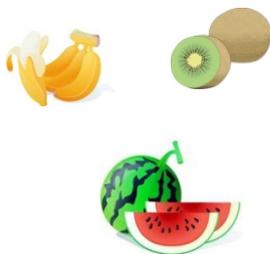
- Чойнакка айнан ҳозир ичмоқчи бўлган сув миқдорини қуйинг.
- Мунтазам равишда музлатгични эритинг.
- Меҳмонхонада тўхтаганингизда, хонангиздан чиқаётиб, чироқ ва кондиционерни ўчиринг.

Муайян ҳаражатларни талаб қиладиган чоралар ҳам мавжуд, лекин улар электр энергияга сарф-ҳаражатларни қисқартириш ҳисобига икки-уч йил давомида қопланади:

- Оддий лампочкалар ўрнига энергияни тежайдиган янги лампочкалардан фойдаланинг.
- Агар Сиз хусусий уйда яшасангиз, деворлар ва чордоқнинг термоизоляцияси ҳақида ўйланг.
- Эски (15 йиллик) музлатгични янги, энергия жиҳатдан самаралисига ўзгартиринг.
- Сувни иситиш учун мўлжалланган эски титанни замонавий турига алмаштиринг.
- Машинада юриш сонини камайтиринг ва уларни жамоатчилик транспортида юришга алмаштиринг.
- Бир неча киши учун битта машинадан ишга ёки мактабга етиб олиш ва қайтиш учун фойдаланинг.
- Қисқа масофаларга пиёда юринг ёки велосипеддан фойдаланинг.
- Мамлакат ичида саёҳат қилганингизда имкон қадар самолётни эмас, балки поездни афзал кўринг.
- Янги автомобиль сотиб олишда дизель двигателли машинани харид қилиш имкони ҳақида ўйланг.

Бирламчи углеродли из билан бирга иккиламчи углеродли из ҳам мавжуд бўлиб, у Сизнинг харид қилиш одатларингизда намоён бўлади. Сизга нимани тавсия қила оламиз:

- Мавсумий маҳсулотларни сотиб олаётганингизда, шуни ёдда тутингки, уларни узоқ мамлакатлардан олиб келишга тўғри келган бу Сизнинг углеродли изингизни оширади.
- Маҳаллий сабзавот ва меваларни харид қилинг; уларнинг айримларини ўзингиз етиштиришга ҳаракат қилинг.
- Уйингиздан узоқ бўлмаган жойда ишлаб чиқарилган озиқ-овқат маҳсулотларини сотиб олишга ҳаракат қилинг.
- Гўшт маҳсулотларини истеъмол қилишни камайтиринг.
- Мумкин қадар нарсаларни утилизация қилинг.
- Ўйлаб кўринг: бўш вақтингизни қандай ўтказасиз, бу иссиқхона газлари чиқаришларининг ошишига олиб келмайдими? Бу сауна, ресторанлар ва ҳ.ларга тегишлидир.

Углеродли изингизни қандай қисқартириш мумкин

Иш жойингиздаги углеродли изингиз ҳақида

- Кун давомида компьютер ва мониторни улардан фойдаланмаётган бўлсангиз ҳам ёқилган ҳолда қолдирасизми?
- Иш жойингиздан чиқиб кетаётганингизда, чироқни ёқилган ҳолда қолдирасизми?
- Барча ҳужжатларни принтердан пешма-пеш қоғозга чиқарасизми?
- Қоғознинг икки тарафини ҳам чоп этиш учун қўллайсизми?

Янада батафсил маълумотлар

Углеродли из ҳақида қуйидаги сайтдан янада батафсилроқ билиб олишингиз мумкин
www.carbonfootprint.com

Ўзингизнинг шахсий углеродли изингиз ҳақида билишни истайсизми?

Ўзингизнинг шахсий углеродли изингизни ТРМ бўйича Миллий орган сайтида ҳисоблаб чиқишингиз мумкин:

<http://www.mineconomy.uz/cdm/ru/calculator-ru>

<http://www.mineconomy.uz/cdm/en/calculator-en>

Сайт бўйича йўриқнома (рус ва инглиз тилларида)

Главная МЧР CO CC:iNet TT:Clear Глоссарий МЧР | Контакты | Дисклеймер | Мой МЧР / Логин | Связаться

Your location: CDM-Home 08:29 13 Mar 09

UNFCCC Google Search

- МЧР главная страница
- Об МЧР
- Исполнительный Совет (ИС)
- Панели / Рабочие Группы / Команды
- Программа действий
- Деятельности по проектам
- Введение в обращение ССВ
- Реестр МЧР
- Методологии
- Конкретный запрос об общественном вкладе
- Уполномоченные Национальные Органы (УНО)
- Уполномоченные Операционные Органы (УОО)
- Ссылки / Документация
- Статистика МЧР
- Биоллетени МЧР
- Внутренняя сеть

Быстрый поиск по разделам:
Please choose

Механизм Чистого Развития (МЧР)

Новости

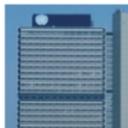

Reports of Meth Panel, CDM AR WG and CDM SSC WG available 11 Mar 09

- The report of the thirty-seventh meeting of the CDM Meth Panel (MP) is available [more >>](#)

- The report of the twenty-third meeting of the CDM Afforestation and Reforestation Working Group (AR WG) is available [more >>](#)

- The report of the nineteenth meeting of the Small Scale Working Group (SSC WG) is available [more >>](#)

EB 46 - Proposed agenda and annotations available 11 Mar 09

The proposed agenda, its annotations and addendum for the forty-sixth meeting of the CDM Executive Board are now available. [more >>](#)

For open/closed sessions, please consult the [draft workprogramme](#). Proceedings of the meeting may be viewed through [webcast](#).

Call for public inputs : draft "Tool to determine the baseline efficiency of thermal or electrical energy generation systems" 18 Feb 09

The Board at its **forty-fifth meeting** considered the draft **Tool to determine the baseline efficiency of thermal or electrical energy generation systems** (167 KB) which describes various procedures to determine the baseline efficiency of an energy generation system, for the purpose of estimating baseline emissions.

The call invites inputs between the period [starting 18 February 2009 and ending 31 March 2009](#). [more >>](#)

Call for Accreditation Panel Members 18 Feb 09

Ключевые ссылки

- **CDM Bazaar:** Web-portal connecting buyers, sellers and service providers
- **CDM Photo Contest** Best of Changing Lives 08 photo submissions
- **Clean Development Mechanism 2008** in brief
- **CDM Technology Transfer report**

МЧР Проекты

Карта проектов [далее >>](#)

Статистика [далее>>](#)

Зарегистрированные проекты: 1448
Введенные в обращение ССВ: 265,082,934
Ожидаемые ССВ (в зарегистрированных проектах до конца 2012г.): > 1,490,000,000

Поиск

Название:

Масштаб:

Статус:

Сайт буйича йўриқнома (рус ва инглиз тилларида)

Главная МЧР СО СС:iNet TT:Clear

Глоссарий МЧР | Контакты | Дисклеймер | Мой МЧР / Login | Связаться

UNFCCC Google Search

Your location: CDM-Home > Methodologies

09:33 13 Mar 09

Методологии базовой линии и мониторинга

Быстрый поиск: Нажмите [здесь](#) для поиска всех одобренных методологий !

Этот раздел предоставляет информацию о методологиях базовой линии и мониторинга для различных типов МЧР проектов.

Методологии по МЧР проектам [далее >>](#)

Эта секция предоставляет информацию по методологиям базовой линии и мониторинга деятельности МЧР проектов, которые:

- одобрены Исполнительным советом по МЧР
- рассматриваются Исполнительным советом по МЧР

Методологии по МЧР проектам по лесонасаждению/лесовосстановлению [далее >>](#)

Эта секция предоставляет информацию по методологиям базовой линии и мониторинга деятельности МЧР проектов по лесонасаждению/лесовосстановлению, которые:

- одобрены Исполнительным советом по МЧР
- рассматриваются Исполнительным советом по МЧР

Методологии по маломасштабным МЧР проектам [далее >>](#)

Эта секция предоставляет информацию по методологиям базовой линии и мониторинга деятельности маломасштабных МЧР проектов.

МЧР главная страница

Об МЧР

Исполнительный Совет (ИС)

Панели / Рабочие Группы / Команды

Программа действий

Деятельности по проектам

Введение в обращение ССВ

Реестр МЧР

Методологии

Методологии по МЧР проектам

Методологии по МЧР проектам по лесонасаждению/лесовосстановлению

Методологии по маломасштабным МЧР проектам

Методологии по маломасштабным МЧР проектам по лесонасаждению / лесовосстановлению

Конкретный запрос об общественном вкладе

Уполномоченные Национальные Органы (УНО)

Уполномоченные Операционные Органы (УОО)

Ссылки /Документация

Статистика МЧР

Бюллетени МЧР

Внутренняя сеть

Сайт буйича йўриқнома (рус ва инглиз тилларида)

Главная МЧР СО СС:Net TT:Clear

МЧР Глоссарий | Контакты | Дисклеймер | Мой МЧР / Login | Связаться

Your location: CDM-Home > Project Activities

09:32 13 Mar 09

UNFCCC Google Search

МЧР главная страница

Об МЧР

Исполнительный Совет (ИС)

Панели /Рабочие Группы / Команды

Программа действий

Деятельности по проектам

Руководство по выполнению МЧР проекта

Поиск проектов

- Зарегистрированные

- Проходящие проверку на соответствие

- Запросившие регистрацию

- Запросившие обновление кредитного периода

- Запросившие экспертизу

- Проходящие экспертизу

- Требующие исправлений

- Отклоненные

- Отозванные

Запросы в отношении отклонений

Валидация

Карта проектов

Введение в обращение ССВ

Реестр МЧР

Методологии

Конкретный запрос об общественном вкладе

Уполномоченные Национальные Органы (УНО)

Уполномоченные Операционные Органы (УОО)

Деятельности по проектам

Этот раздел предоставляет информацию и доступ к деятельности по МЧР проектам имеющим различный статус.

○ Зарегистрированные МЧР проекты (1448)

Эта страница дает доступ к деятельности МЧР проектов, зарегистрированных ИС, как указано в пар. 41 «Условий и процедур МЧР».

○ Запрос на регистрацию МЧР проектов (58)

Эта страница дает доступ к информации по деятельности проектов, запросивших регистрацию и в данный момент находящихся на рассмотрении ИС МЧР, как указано в пар. 41 «Условий и процедур МЧР». Если не поступит запроса на экспертизу, эти деятельности будут автоматически зарегистрированы.

○ МЧР проекты, по которым была запрошена экспертиза (61)

Эта страница дает доступ к проектам, по которым был подан запрос на экспертизу любой из вовлеченных сторон и/или тремя членами ИС.

○ Требующие исправлений (127)

Здесь представлена информация по проектам, для которых запросили экспертизу три любых члена ИС или одна из вовлеченных сторон предлагаемого проекта. Совет решил, что данные проекты могут быть зарегистрированы в случае исправлений, производимых в настоящее время участниками проекта и/или УОО.

○ МЧР проекты, проходящие экспертизу (44)

Эта страница дает доступ к проектам, в настоящее время проходящим экспертизу в ИС, как указано в пар. 41 «Условий и процедур МЧР».

○ Отклоненные МЧР проекты (92)

Эта страница предоставляет детали по тем МЧР проектам, в регистрации которых Советом было отказано, как указано в пар. 41 «Условий и процедур МЧР».

○ Отозванные заявки на регистрацию МЧР деятельностей (25)

Эта страница предоставляет информацию по деятельности проектов, которые были поданы на регистрацию в качестве МЧР проектов, но отозваны участником/участниками проекта.

○ Валидация МЧР проектов

Эта секция предоставляет доступ к Документам дизайна проекта (ДДП), ставших доступными для общественных комментариев в соответствии с «Процедурами доступности ДДП МЧР», для получения комментариев, как указано в пар. 40 (b) и (c) «Условий и процедур МЧР». Содержимое веб-страниц проектов может быть расположено либо на веб-сайте МЧР РКИК ООН либо на веб-сайте Уполномоченного оперативного органа (УОО), проводящего валидацию.

Справочник

- Деятельности по МЧР проектам [далее >>](#)
- Маломасштабные МЧР проекты [далее >>](#)
- Деятельности по проектам лесонасаждения и лесовосстановления [далее >>](#)

Поиск проектов

Название:

Масштаб:

Статус:

Ссылка:

[[Расшир. поиск](#)]

Карта проектов

